

Geen wat, maar wie.....

Een analyse naar de verhouding tussen de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken en het verschijnen als een uniek 'wie' in de publieke ruimte in de filosofie van Hannah Arendt toegespitst op de zorg.

Jan te Wierik (1954-2002)

Jolanda Sanders s 228796

Masterthesis Zorg, ethiek en beleid

Universiteit van Tilburg

Thesisbegeleider : prof. dr. F.J.H. Vosman

Tweede lezer : dr. C.J.W. Leget

Wie

'Onbegonnen naam onnoembaar wie
Laag of hoog in welke aarde-uthoek wie?'¹

Huub Oosterhuis

'Niemand zijn is onverdraaglijk, iemand zijn is gevaarlijk.'²

C. Palmen

'Voor mensen ligt de werkelijkheid van de wereld in de aanwezigheid van anderen, in haar
zichtbaar zijn voor allen; 'want wat voor allen zichtbaar is, dit noemen wij Zijn'.³

H. Arendt

---

¹ H. Oosterhuis, *Wie bestaat, nieuwe gedichten*. Kampen: Uitgeverij Ten Have 2008, 37.

² C. Palmen, *Het weerzinwekkende lot van de oude filosoof Socrates*. Amsterdam: Prometheus 1992, achterflap.

³ H. Arendt, *Vita Activa*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1995, 197.

INHOUDSOPGAVE	Blz
Voorwoord	3
1. Inleiding en verantwoording van de vraag- en probleemstelling	4
1.1 Inleiding	4
1.2. Theoretisch kader met vraag- en probleemstelling	4
1.3. Leeswijzer thesis	6
2. Het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie	7
2.1. Inleiding	7
2.2. Het begrip nataliteit	7
2.3. Het begrip pluraliteit	9
2.4. Het begrip handelen	10
2.5. Het begrip publieke ruimte	12
2.6. Tot Slot	14
3. Het zorgethisch perspectief van Annelies van Heijst	17
3.1. Inleiding	17
3.2. Zorgethiek: wat het behelst, het ontstaan en de ontwikkeling ervan.	18
3.2.1. Wat behelst zorgethiek?	18
3.2.2. Het ontstaan en de ontwikkeling van zorgethiek	18
3.3. Het mensbeeld, het beeld van (zorg)instellingen / instituties en het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit zorgethisch perspectief	20
3.3.1. Het mensbeeld vanuit zorgethisch perspectief	20
3.3.2. Het beeld van instituties vanuit zorgethisch perspectief	22
3.3.3. Het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit zorgethisch perspectief	23
3.4. De zorgvisie van Annelies van Heijst.	24
3.4.1. Inleiding	24
3.4.2. Zorgen	25
3.5. Tot Slot	29
4. Geen wat, maar wie...	32
4.1. Inleiding	32
4.2. Analyse	32
4.3. Beantwoording van de vraagstelling	37
4.4. Conclusie	42
Nawoord	43
Samenvatting	45
Bronvermelding	48

VOORWOORD

Voor u ligt mijn thesis als eindresultaat van de masteropleiding Zorg, ethiek en beleid aan de universiteit van Tilburg. Het werk zit erop en ik ben blij met het eindresultaat.

Ruim vier jaar heb ik toe mogen werken naar dit moment. Jaren gekenmerkt door het wekelijks naar colleges gaan, thuis de stof bestuderen en het maken van opdrachten, tentamens en presentaties.

Maar ook van het als studentengroep omgaan met elkaar, met elkaar kunnen mopperen, lachen, werken en elkaar steunen. Zonder hen zou het mij niet gelukt zijn om dit alles vol te houden.

Mijn dank dus aan jullie!

Verder gaat mijn dank ook uit naar alle docenten van wie ik gedurende de opleiding college heb mogen krijgen. De stof gaf vooral inspiratie tot verder doordenken.

Dank ook aan Henny voor de correctie en de 'lessen' grammatica.

Bijzondere dank voor mijn thesisbegeleider prof. dr. Frans Vosman. Hij heeft er steeds vertrouwen in gehad dat het wel goed zou komen en dat ik vooral 'ambachtelijk te werk moest gaan'. Doorploegen van de materie was het, maar het leverde dan ook wel iets op. Het eindresultaat hiervan heeft u in handen. Ook dank ik dr. Carlo Leget die de taak als tweede lezer op zich nam.

Het onderwerp van deze thesis, uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken gaat mij aan het hart. Daarbij heb ik bewondering voor de denkster Hannah Arendt en hoe zij dwars tegen alle kritieken in trouw bleef aan zichzelf. Ik hoop dat iets van die bewondering heeft door mogen klinken in de thesis.

Ik wens u veel leesplezier.

Etten-Leur,
Maart 2011

Jolanda Sanders

HOOFDSTUK 1: Inleiding en verantwoording van de vraag- en probleemstelling

§ 1.1. Inleiding

'Private faces in public places
are wiser and nicer
than public faces in private places.'
W.H. Auden

Publiek en privé, politiek en persoonlijk, groep en individu, zichtbaar en onzichtbaar: er is veel over te doen geweest de afgelopen periode. De verhouding werd tot inzet gemaakt tijdens de verkiezingen van 2010: "Iedereen telt mee", "slagvaardig en samen", "Anders, ja" en het motto van het onlangs gesloten regeerakkoord "Vrijheid en verantwoordelijkheid".

Op 20 november 2009 wordt door de VARA de film 'De Onrendabelen' van Marcel van Dam gepresenteerd. Deze film gaat over "een groeiende groep mensen, die niet kan voldoen aan de steeds strengere eisen in de prestatie maatschappij."⁴ De boodschap van de film is dat Nederland vanaf ongeveer 1980 door bewust beleid op een glijbaan is terechtgekomen naar een ruwer, harder en minder humaan sociaal klimaat, met een groeiend aantal verliezers. Wat door beleid is scheef gegroeid, kan met beleid ook weer worden recht getrokken, zo meent men. Als voldoende mensen dat willen. Maar ze moeten het eerst natuurlijk wel weten. Deze film wil daar aan bijdragen door deze groeiende groep mensen een gezicht te geven, zichtbaar te maken.

Op 27 november 2009 volgt naar aanleiding van de film een discussieprogramma met wetenschappers onder leiding van Paul Witteman met de titel 'Eigen schuld, dikke bult'. Het discussieprogramma had als inzet om vanuit wetenschappelijk perspectief inzicht te geven in de vermeende eigen verantwoordelijkheid van mensen ten aanzien van hun handelen.

Wat mij vooral raakt is de titel van de film: 'De Onrendabelen'. Mensen bestempelen als onrendabel, als waren ze een product waarvan de afschrijvingstermijn allang voorbij is, dat wanneer het niet meer voldoet, niet meer werkt, weggegooid en vervangen wordt, is onverteerbaar. Dit gevoel wordt versterkt door de genoemde vervolgdiscussie onder de titel 'Eigen schuld, dikke bult'. De maker van de film heeft deze groeiende groep achterblijvers een gezicht willen geven. Echter door deze groep mensen als onrendabel te bestempelen, wordt naar mijn mening het tegenovergestelde bereikt: het heersende idee over de achterblijvers in de maatschappij wordt bevestigd, het mechanisme van uitsluiting in stand gehouden en er komt geen verandering tot stand. Met andere woorden: een onzichtbaarheid die niet tot zichtbaarheid kan komen.

§ 1.2. Theoretisch kader met vraag- en probleemstelling

Het theoretisch kader van deze thesis omvat de theorie van twee denkers: Hannah Arendt, politiek filosofe en Annelies van Heijst, zorgethica. Beide zetten zich in hun theorie af tegen de onmenselijking in de maatschappij. Arendt doet dit door zich vanuit de ervaring met totalitaire regimes te richten op de verantwoordelijkheid die de mens heeft voor de wereld. Haar centrale thema is: hoe we de met elkaar gedeelde wereld *menselijk* moeten maken en moeten voorkomen dat deze *onmenselijk* wordt. Arendt zoekt de mogelijkheid tot verandering in het publieke, voor haar politieke, domein. Van Heijst richt zich vooral op de professionele gezondheidszorg en hoe deze meer

⁴ <http://omroep.vara.nl/De-Onrendabelen.5701.0.html>, geraadpleegd 13-04-2010.

menselijk te maken. Van Heijst heeft haar theorie mede gebaseerd op het denken van Arendt. Zorgethiek is voor Van Heijst een politieke ethiek. In haar zorgvisie meent ze, naast het handelingsbegrip van Arendt, met de presentiebenadering een tegenhanger gevonden te hebben voor de heersende zorgbenadering waarmee kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk is.

Arendt gaat er in haar denken van uit dat mensen niet geboren zijn om te sterven, maar om een begin te maken. Het uitgangspunt is dus niet meer dat we sterfelijk zijn, maar dat we leven vanuit de geboorte. En dat niet één mens maar mensen de wereld bevolken. De geboorte en het milieu waarin je opgroeit bepalen de pluraliteit van de mensen. Ieder geeft vanuit die achtergrond een eigen unieke invulling aan zijn bestaan die pas in het publieke domein betekenis krijgt. Voor Arendt is de geboorte daarom symbolisch. Het gaat haar puur om deelname aan het publieke debat waar de unieke mens, in samenspraak met andere mensen, in vrijheid kan spreken en handelen en een nieuw begin kan maken. Arendt geeft daarmee de mens een politieke verantwoordelijkheid waarbij verwacht wordt dat de mens zich met liefde inzet voor een betere wereld, de 'amor mundi'. "Geen menselijk leven, (...) zou mogelijk zijn zonder een wereld die rechtstreeks of zijdelings getuigt van de aanwezigheid van andere menselijke wezens. Alle menselijke activiteiten worden bepaald door het feit dat mensen een samenleving vormen maar slechts voor het handelen geldt dat het buiten de menselijke samenleving zelfs niet denkbaar is."⁵

In het boek *Menslievende Zorg. Een ethische kijk op professionaliteit* stelt Annelies van Heijst: "In de praktijk openbaart zich wat er niet goed is aan de rationalisering die momenteel doorgevoerd wordt: er gaat iets fundamenteels mis met de menselijke maat."⁶ Van Heijst maakt zich zorgen over de zorg. Wat haar vooral zorgen baart, is het gegeven dat ons zorgsysteem, wat professioneel en goed georganiseerd is en streeft naar hoogwaardige kwaliteit, de menswaardigheid kan aantasten. Een zorgsysteem dat totalitaire trekken vertoont, waar mensen als eenheid behandeld worden en persoonlijk geen inbreng meer hebben. Door zorg op deze manier in te richten raakt in de vergetelheid waar het bij zorgen eigenlijk om te doen is en wat mensen tot mensen maakt. Van Heijst gebruikt hiervoor de metafoer van zorgfabriek. Met de visie van Arendt op handelen, ontwaart Van Heijst onder de verschraling van en verzakelijking in de zorg een meer fundamenteel probleem, namelijk dat van ontmenselijking.

Het probleem dat zich nu voordoet is het gegeven dat volgens Arendt en Van Heijst:

iemands bestaan pas in het publieke domein betekenis krijgt en dat de toegang tot dat publieke domein niet voor iedereen vanzelfsprekend is wat uitsluiting, marginalisering en onzichtbaarheid tot gevolg heeft.

Deze probleemstelling leidt tot de volgende vraagstelling:

Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg?

⁵ H. Arendt, *Vita Activa*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1995, 13.

⁶ A. van Heijst, *Menslievende zorg, Een ethische kijk op professionaliteit*, Uitgeverij Klement, 4^e druk, Kampen 2008, 13.

Deelvragen:

Wat is het publieke domein volgens Arendt?

Wat voor zichtbaarheid wordt voorgestaan wanneer verschijnen als een uniek 'wie' als ultieme vorm van zichtbaarheid wordt gezien?

Wat betekent zichtbaarheid voor en in de zorg?

Wat betekent verschijnen als een uniek 'wie' voor de zorg?

Wat betekent betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan voor de zorg?

Antwoorden op deze vragen wil ik vinden door middel van literatuuronderzoek waarbij ik gebruik maak van het werk van Hannah Arendt zelf en literatuur over haar werk, en het werk van Annelies van Heijst, hier met name haar werk over menslievende zorg en erkenning wat mede gebaseerd is op de handelingstheorie van Arendt. Ik wil laten zien welk antwoord beide, vanuit een verschillend perspectief, hebben op de voortschrijdende ontmenselijking van de maatschappij en of hierin aanknopingspunten te vinden zijn voor de huidige 'achterblijvers' in de maatschappij.

§ 1.3. Leeswijzer thesis

De thesis is als volgt opgebouwd:

- In het eerste hoofdstuk wordt het onderwerp van de thesis ingeleid, het theoretisch kader geschetst alsook de probleem- en vraagstelling verantwoord.
- In het tweede hoofdstuk staat het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie centraal. In dit hoofdstuk worden enkele van haar centrale begrippen, te weten: nataliteit, pluraliteit, handelen, en publieke ruimte, nader uitgewerkt.
- Het derde hoofdstuk omvat de zorgethische visie en analyse van Annelies van Heijst. Ik doe dit omdat zij het denken van Arendt toegepast heeft op de professionele gezondheidszorg. Met name het begrip handelen wordt door haar nader uitgewerkt
- In het vierde hoofdstuk volgt een analyse en wordt antwoord gegeven op de uit de probleemstelling ontstane onderzoeksvragen en eindig ik met een conclusie.

HOOFDSTUK 2: het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie

§ 2.1. Inleiding

Zoals gezegd omvat het theoretisch kader van deze thesis de theorie van twee denkers. Eén daarvan is Hannah Arendt. Hannah Arendt, een Joodse Duits-Amerikaanse filosofe en politiek denker, is geboren op 14 oktober 1906 te Linden (bij Hannover), Duitsland en gestorven op 4 december 1975 in New York City, Amerika. De afgelopen 10-20 jaar is er opnieuw en met andere invalshoeken een grote belangstelling ontstaan voor haar werk. Waar is het haar om te doen? “De inzet van Hannah Arendts werk kan omschreven worden als een zoektocht naar de wortels van de totalitaire regimes die de twintigste eeuw hebben geteisterd. (...) De tijd van verregaande technologisering, bureaucratisering en individualisering lijkt om een denken verlegen te zitten dat de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de wereld serieus neemt.”⁷ In haar werk over de menselijke conditie, de *Vita Activa*, zet zij de hoofdlijnen uit van haar politieke denken en doordenkt zij “wat wij doen”⁸. Ze beschouwt dit als het hoofdthema van het boek. Ik wil hierbij opmerken dat de wortels van haar politieke denken liggen in haar eerdere werk, te weten: *The Origins of Totalitarianism*.

In dit hoofdstuk ga ik nader in op het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie. Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd:

- De eerste paragraaf betreft de inleiding op het hoofdstuk.
- In de tweede paragraaf werk ik het voor Arendt belangrijke begrip nataliteit uit.
- In de derde paragraaf staat Arendts begrip pluraliteit centraal.
- De vierde paragraaf draait om Arendts begrip handelen.
- In de vijfde paragraaf bespreek ik Arendts begrip publieke ruimte.

Het hoofdstuk wordt afgesloten met een slotbeschouwing

§ 2.2. Het begrip nataliteit bij Hannah Arendt

“Men thought they must die, are not born to die but in order to begin”⁹

In deze paragraaf werk ik het voor Arendt belangrijke en centrale begrip nataliteit verder uit.

Nataliteit als de meest fundamentele menselijke structuur: die van geboorte.

Met de term *vita activa* onderscheidt Arendt drie fundamenteel menselijke activiteiten. Te weten: arbeiden, werken en handelen. De drie activiteiten corresponderen op hun beurt met één van de basisvoorwaarden voor menselijk leven op aarde: arbeiden correspondeert met het biologische proces van het menselijk lichaam, werken met het niet natuurlijke aspect van het menselijk bestaan en handelen met de veelvormigheid, oftewel pluraliteit van mensen.

De menselijke conditie van arbeiden is het leven zelf, dat van werken, het zijn in de wereld en de menselijke conditie van handelen is pluraliteit oftewel het gegeven dat de aarde door mensen bewoond wordt, er mensen in de wereld leven en niet één, en niet DE mens. Arendt verwijst hierbij naar het scheppingsverhaal in Genesis 1, 27b: “mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen”¹⁰.

⁷ Joke J. Hermsen, ‘De verhalen van Hannah Arendt’, in *Filosofiemagazine* 10 (2000/2001) 58.

⁸ H. Arendt, *Vita Activa*, 16.

⁹ M. Verhoeven, *Boreling en beginner. Nataliteit bij Hannah Arendt*, Zoetermeer: Uitgeverij_Boekencentrum 2003, 366.

¹⁰ *De Bijbel*, Willebrordvertaling geheel herziene uitgave 1995, 's-Hertogenbosch: Katholieke Bijbelstichting 2004. Verdere citaten uit de Bijbel zullen deze uitgave betreffen. Indien anders zal dit worden vermeld.

Arendt waarschuwt ervoor om de menselijke conditie niet te verwarren met de menselijke natuur omdat de menselijke activiteiten geacht worden essentiële kenmerken te vormen van het menselijk bestaan. Zelfs dusdanig, dat bij het ontbreken van deze activiteiten en vermogens er geen sprake meer is van een menselijk bestaan.

De drie menselijke activiteiten van arbeiden, werken en handelen, hangen voor Arendt zeer nauw samen met de meest algemene menselijke bestaansconditie van geboorte en dood, nataliteit en sterfelijkheid. Onder nataliteit verstaat Arendt zowel “de feitelijke geboorte, als het begin en beginnerzijn en daarmee de conditie van geboortelijkheid.”¹¹ Voor Arendt is geboortelijkheid als tegenhanger van sterfelijkheid de meest fundamentele structuur van het menselijke. Zij ziet mensen dan ook niet zozeer als stervelingen (mortals) maar als borelingen (natals) of ‘*neoi*’, nieuwkomers in de wereld. Vanuit het denken van Augustinus en reflecterend hierop is Arendt gekomen tot de notie van de mens als *initium* en initiator.

Met haar nataliteitsbegrip richt Arendt zich nagenoeg exclusief op de politieke dimensie van het menselijk bestaan en daarmee op de publieke sfeer. Het lijkt alsof zij het menselijke vermogen iets nieuws te beginnen volledig wil inzetten voor het opnieuw instellen en behouden van het publieke domein, de ruimte van het politieke. Nataliteit is voor Arendt dan ook “een politiek-filosofische uitwerking van het feit dat elke geboorte een uniek, nieuw begin inhoudt. Nataliteit verwijst enerzijds naar het gegevene, naar de acceptatie van- zelfs dankbaarheid voor- dat wat gegeven is. Anderzijds heeft nataliteit betrekking op iemands volstrekt unieke verschijning aan de ander.”¹² Omdat wij onszelf met woord en daad invoegen in de menselijke wereld, wat door Arendt gezien wordt als een tweede geboorte, bevestigen en nemen wij het feit van onze oorspronkelijke verschijning op ons. Door dit toetreden tot de menselijke wereld delen wij met anderen de mogelijkheid om het eigen perspectief te verwisselen met dat van ‘de ander’, de eigenschap van alteriteit. “Alteriteit is eigen aan alles wat is, omdat alles wat is nooit helemaal gelijk is aan het andere dat ook is, zelfs onder leden van een zelfde soort.”¹³ Dit geeft mensen de mogelijkheid om uit te drukken waarin hij/zij van anderen verschilt. Alleen de mens heeft het vermogen van perspectief te kunnen wisselen en individualiteit uit te drukken. Met andere woorden: zichzelf mee te delen en niet iets. Dit gegeven maakt de mens tot een uniekheid en precies die uniekheid is wat de mens inbrengt wanneer hij/zij zich met woord en daad invoegt in de menselijke wereld. De conditie van nataliteit stelt mensen in staat om, paradoxaal genoeg, een nieuw begin te maken. Immers mensen zijn zelf een nieuw begin en dus beginners. Er is bij Arendt ook nog een derde invulling van geboorte te onderscheiden: daar waar anderen een verhaal over jou vertellen en je op die manier ‘levend’ gehouden wordt.

In deze paragraaf over het voor Arendt centrale begrip nataliteit, is duidelijk geworden dat dit begrip staat voor mensen als een begin dat je ‘toevalt’ maar ook voor mensen als makers van een nieuw begin. Hiermee drukken mensen zichzelf uit, wat mensen tot een uniekheid maakt.

¹¹ M. Verhoeven, *Boreling en beginner*, 169.

¹² C. van Hoek, ‘Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt’, in *Krisis* 49 (1992), 43.

¹³ A. van Heijst, *Menslievende Zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Kampen: Uitgeverij Klement, 4^e druk 2008, 98.

§ 2.3. Het begrip pluraliteit bij Hannah Arendt

“men not Man, live on earth and inhabit the world.”¹⁴

In deze paragraaf behandel ik een ander centraal begrip van Arendt, namelijk het begrip pluraliteit. Een begrip wat zeer nauw samenhangt met het eerder besproken begrip nataliteit. Voor Arendt wordt de menselijke conditie bepaald door pluraliteit en niet door individualiteit. Onder pluraliteit verstaat Arendt het feit “dat mensen en niet één mens de wereld bevolken.”¹⁵ Zij noemt dit *the law of the earth*. De menselijke pluraliteit is voor Arendt de fundamentele voorwaarde voor zowel handelen als spreken. Pluraliteit heeft het tweevoudige karakter van gelijkheid en verscheidenheid, maar is niet hetzelfde als anders zijn. Onder eerdere verwijzing naar het scheppingsverhaal stelt Arendt: pluraliteit is oorspronkelijk omdat ze door de schepping is meegegeven. Pluraliteit is niet mogelijk zonder nataliteit. Over deze relatie zegt Arendt: “de menselijke pluraliteit, dat een van de meest fundamentele condities is van menselijk leven in zoverre ze berust op het feit van de nataliteit, waardoor steeds vreemdelingen en nieuwkomers de menselijke wereld binnendringen, nieuwkomers waarvan de daden niet kunnen worden voorzien door degene die er al zijn en die binnen korte tijd zullen vertrekken.”¹⁶ Volgens Arendt is de menselijke pluraliteit de paradoxale pluraliteit van unieke wezens. Deze unieke verscheidenheid openbaart zich in het spreken en handelen. Mensen onderscheiden zich daarin van elkaar, en verschijnen daarin aan elkaar als mensen. Wie zich losmaakt van het eigenbelang vormt zich volgens Arendt om van een *wat*- de som van uiterlijke kenmerken en eigenschappen- tot een *wie*. Dit aan elkaar verschijnen, zo stelt Arendt, berust op beginnen, het zetten van een eerste stap. Mensen kunnen hier niet van afzien en tegelijk menselijk zijn. Een leven zonder spreken en handelen is dood voor de wereld, het is geen menselijke leven meer omdat het niet meer onder mensen wordt geleefd. Met andere woorden de mogelijkheid om een begin te maken maakt de mens uniek en zichtbaar voor de ander. Pluraliteit vormt de basis voor een gedeelde ervaring van realiteit. De mogelijkheidsvoorwaarde voor pluraliteit is Arendts notie van tussenruimte “in de vorm van het *in-between* dat tegelijk scheidt en verbindt. Dit *in-between* is de gemeenschappelijke wereld die het plurale ‘wij’ en daarmee het gezamenlijk handelen (*acting in concert*) mogelijk maakt.”¹⁷ In deze paragraaf is het voor Arendt centrale begrip pluraliteit behandeld en heb ik laten zien dat pluraliteit voor haar betekent: gelijkheid in verscheidenheid. Als mensen hebben we met elkaar gemeen dat we mensen zijn, maar we onderscheiden ons ook van elkaar. Dat maakt mensen uniek. Een uniekheid die tot uitdrukking wordt gebracht in het spreken en het handelen met de ander. In relatie tot mijn probleem- en vraagstelling merk ik op dat het juist de huidige pluriforme samenleving is die de politiek voor een probleem stelt. Waar Arendt pluraliteit ziet als een kracht, lijkt men vandaag de dag niet te weten hoe om te gaan met de verschillen. Ik kom hier in hoofdstuk 4 op terug.

¹⁴ M. Verhoeven, *Boreling en beginner*, 301.

¹⁵ Ibidem, 300. In de *Vita Activa* pg 14 noemt Arendt dit ook wel “de mensen in meervoud.”

¹⁶ Ibidem, 299-300.

¹⁷ Ibidem, 303.

§ 2.4. Het begrip handelen bij Hannah Arendt

“acting in concert”¹⁸

In deze paragraaf bespreek ik nog een kernbegrip van Arendt, te weten het complexe begrip handelen. Een begrip dat voor Arendt inherent is aan het mens zijn. Een begrip ook wat nauw verbonden is met nataliteit en pluraliteit. Voor Arendt betekent handelen “een initiatief nemen, beginnen (...) of iets in beweging zetten. (...) Alleen het handelen en spreken houden specifiek verband met het feit dat leven altijd betekent: tussen mensen, tussen mijn gelijken leven. (...) Handelingen zonder naam, zonder een ‘wie’ dat eraan vastzit, zijn betekenisloos.”¹⁹ Handelen is de enige activiteit die zich rechtstreek tussen mensen afspeelt en waarin altijd een ‘wij’ aanwezig is. Voor Arendt is elk levensverhaal het resultaat van handelen en spreken. Het onthult een handelende persoon maar deze is niet de auteur of maker van het verhaal. We zagen dit al eerder bij de behandeling van het begrip nataliteit. Hiermee wordt duidelijk hoe nauw verwant handelen en nataliteit aan elkaar zijn. Het handelen wordt door Arendt als de hoogste menselijke activiteit gewaardeerd en zij noemt de conditie van pluriformiteit de *conditio per quam* van iedere vorm van politiek leven. Met andere woorden: handelen is de voorwaarde voor het politiek leven. Zonder handelen kan geen politiek plaatsvinden. Het woord politiek wordt hier gebruikt in het licht van de Romeinse taal die als synoniemen voor het woord politiek de woorden “‘leven’ en ‘zijn onder mensen’ (*inter homines esse*)”²⁰ gebruikt en voor het tegendeel er van “‘sterven’ en ‘niet meer zijn onder mensen’ (*inter homines esse desinere*).”²¹

Onbegrenstheid en onvoorspelbaarheid

Arendt onderscheidt twee belangrijke kenmerken van handelen: onbegrenstheid en onvoorspelbaarheid. Omdat ieder mens uniek is en er met iedere geboorte iets in de wereld komt dat weer op unieke wijze nieuw is, is de mens in staat tot handelen. Dit betekent dat het onverwachte kan worden verwacht en dat waargemaakt kan worden wat hoogst onwaarschijnlijk is. Handelen als begin ziet Arendt als de effectuering van de menselijke conditie van nataliteit. Het spreken, als feit van verschillend-zijn, ziet zij als effectuering van de menselijke conditie van pluraliteit. “Handelen zonder spreken zou geen handelen meer zijn, (...) want de handelende persoon (...) is alleen maar een mogelijkheid als hij tegelijkertijd de spreker van woorden is. (...) tot iets zinnigs wordt ze eerst door het gesproken woord, waarin hij zich kenbaar maakt als handelende persoon. (...) Voor geen enkele menselijke verrichting is de spraak dermate onontbeerlijk als voor het handelen.”²² Handelen en spreken zijn zo innig met elkaar verbonden omdat de onthulling van wie iemand is begrepen wordt in woorden en daden. Spreekwoorden als: ‘geen woorden maar daden’, ‘de daad bij het woord voegen’, ‘in woord en daad’, ‘zo gezegd, zo gedaan’, onderstrepen deze verbondenheid. Omdat mensen in handelen en spreken laten zien wie ze zijn en door daden hun unieke persoonlijke zelf wordt onthuld, worden ze daarmee verschijningen in de mensenwereld. In alles wat iemand dus zegt of doet is deze onthulling van ‘wie’ iemand is onwillekeurig begrepen.

¹⁸ M. Verhoeven, *Boreling en beginner*, 171.

¹⁹ H. Arendt, *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1999. Ingeleid en vertaald door R. Peeters en D. de Schutter, 43-44.

²⁰ H. Arendt, *Vita Activa*, 20.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, 176-177.

De onthullende eigenschap van spreken en handelen is het duidelijkst in de zuivere menselijke saamhorigheid, de gemeenschap. Alhoewel niemand weet wie hij onthult wanneer hij/zij zich door woord en daad bekend maakt, moet men bereid zijn het risico van de zelfonthulling te aanvaarden. “Zonder de zelfonthulling van de handelende in de handeling verliest het handelen zijn specifieke karakter en wordt een verrichting als iedere andere.”²³ Handelen waaraan geen naam, geen ‘wie’ is verbonden, is zonder zin. Echter zodra we willen beschrijven *wie* iemand is, komt dit meestal neer op het omschrijven *wat* iemand is. Dit mag blijken uit het feit dat vaak een van de eerste vragen bij een ontmoeting is wat iemand doet om daarmee een beeld van die persoon te willen krijgen, wie hij/zij is. Te omschrijven *wie* iemand is lijkt een onmogelijke opgave. Volgens Arendt heeft de manifestatie van het ‘wie’ “veel weg van de (...) ongewisse uitspraken van de orakels der oudheid, die volgens Heraclitus ‘onthullen noch verbergen in woorden, maar onmiskenbare tekenen geven’.”²⁴ Arendt ziet dit als eerste en meest fundamentele van de moeilijkheden in het handelen zelf. “In het geding is immers het karakter van openbaring, zonder hetwelk handelen en spreken alle zin voor de mens *als* mens zouden verliezen.”²⁵ Handelen en spreken spelen zich af onder mensen en hebben betrekking op de zaken van de wereld der dingen waarin mensen zich bewegen. “De wereld als fysieke realiteit en waaraan hun specifieke, wereldse objectieve interesses ontspringen. Deze interesses vormen een (...) *inter-est* iets dat zich tussen de mensen bevindt en hen daarom in staat stelt relaties en banden met elkaar aan te knopen.”²⁶ Met als haast onvermijdelijk gevolg dat alle afscheidingen worden doorbroken en grenslijnen overschreden.

Wij: doen en ondergaan

Handelen is volgens Arendt nooit mogelijk in afzondering. Voor haar spelen handelen en spreken zich af in voortdurend contact met en te midden van het netwerk dat wordt gevormd door de daden en woorden van anderen. Arendt wijst hierbij op de verschillende betekenissen van handelen in het Grieks en Latijn.²⁷ In het Grieks betekent handelen: *archein* (beginnen, voorgaan, regeren) en *prattein* (meemaken, volbrengen, voltooiën). In het Latijn: *agere* (aan de gang brengen, voorgaan) en *gerere* (oorspronkelijk: dragen). Zo lijkt het alsof het handelen uit twee delen zou bestaan: het begin, gemaakt door een persoon, en de verdere voltooiing. Het woord dat als het ware de voltooiing van het handelen aangaf (*prattein – gerere*) is het gebruikelijke woord voor handelen in het algemeen geworden. De woorden die het begin van handelen aangaven hebben een specifieke betekenis in het politieke taalgebruik gekregen: *archein* ‘regeren’ en ‘leiding geven’ en *agere* als voorgaan. Initiatiefnemer en leider werden regeerder of heerser, met als gevolg dat de wederkerigheid van het handelen uiteen viel in twee verschillende functies: bevelen geven en bevelen uitvoeren. Omdat handelen altijd plaatsvindt tussen mensen, is iemand nooit alleen maar iemand die doet, maar tegelijk ook iemand die ondergaat. Doen en ondergaan zijn voor Arendt dan ook de verschillende kanten van eenzelfde medaille. Actie en reactie vormen dan ook geen gesloten cirkel en zal nooit tot twee personen beperkt blijven: één enkele daad en soms één enkel woord kunnen eventueel iedere situatie veranderen. “Anders dan het menselijk gedrag (...) kan het handelen slechts worden beoordeeld volgens het criterium van grootheid omdat het de beperkingen van het algemeen aanvaarde doorbreekt en het domein betreedt van het buitengewone, waar de maatstaven voor het gewone dagelijks leven niet langer gelden, omdat alles wat is uniek en *sui genesis* is.”²⁸

²³ H. Arendt, *Vita Activa*, 178.

²⁴ Ibidem, 180.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Ibidem, 181.

²⁷ Ibidem, 184.

²⁸ Ibidem, 204. *sui genesis*: van zijn soort, met een eigen, bijzondere aard.

Bezwaren van het handelen

De bezwaren van het handelen betreffen drie aspecten: de onvoorspelbare uitkomst, de onomkeerbaarheid van het proces en de anonimiteit van wie het proces begonnen is.

Deze bezwaren vloeien voort uit de menselijke conditie van pluraliteit, voorwaarde zonder welke het publieke domein als ontmoetingsplaats niet zou kunnen functioneren. Dit heeft als consequentie dat het opheffen van pluraliteit de opheffing van het publieke domein betekent.

Arendt ziet als mogelijke oplossing voor de onomkeerbaarheid van handelen het vermogen van het vergeven²⁹ en als mogelijke oplossing voor de onvoorspelbaarheid van handelen het vermogen tot het kunnen doen van beloften en je er ook aan houden. Vergeven en het beloven lijken ten aanzien van het handelen op ingebouwde controlemechanismen op het vermogen om nieuwe en oneindige processen te starten.

Handelen wat ons herinnert aan het feit dat mensen, ook al zijn ze sterfelijk, niet geboren zijn om te sterven, maar om iets nieuws te beginnen. Arendt haalt hierbij de woorden aan van Augustinus³⁰: "opdat er een begin zij werd de mens geschapen."³¹ Met andere woorden: met de schepping van de mens is het principe van de vrijheid op aarde verschenen.

§ 2.5. Begrip publieke ruimte bij Hannah Arendt

Polis en politiek

In deze paragraaf behandel ik het voor Arendt centrale begrip publieke ruimte, het publieke domein. Het publieke domein wat voor Arendt, zoals we zullen zien, synoniem is voor het politieke domein. Het bijzondere van haar idee van publieke ruimte is dat zij deze strikt gescheiden ziet van de private ruimte, het private domein.

Met de term publiek worden twee nauw samenhangende verschijnselen aangeduid. Namelijk het verschijnsel dat iedereen alles wat in het openbaar verschijnt kan zien en horen waardoor het de grootst mogelijke bekendheid krijgt en het verschijnsel van de wereld zelf. Echter alleen wanneer de wereld gezien wordt als gemeenschappelijk tehuis en ter onderscheiding van het eigen strikt persoonlijke domein daarin. De werkelijkheid van het publieke domein berust "op het gelijktijdig 'er zijn' van de ontelbare perspectieven en aspecten waarin de gemeenschappelijke wereld zich manifesteert, en die nooit met een gemeenschappelijke maatstaf kunnen worden gemeten of onder een gelijke noemer zijn te brengen.(...) Die werkelijkheid van een gemeenschappelijke wereld ligt (...) in het feit dat, ondanks de verschillende standpunten en de daaruit voortvloeiende verschillende inzichten, deze bij iedereen altijd betrekking hebben op hetzelfde object."³² Immers daar waar dingen door velen kunnen worden waargenomen, in al hun verscheidenheid van aspecten zonder van karakter te veranderen, en waar iedereen dus hetzelfde ziet ondanks hun verscheidenheid, is de werkelijkheid van de wereld waar en betrouwbaar. Arendt onderscheidt drie levenssferen die gekenmerkt worden door drie verschillende principes, te weten: de politieke sfeer waarin gelijkheid heerst, de sociale sfeer waar het principe van discriminatie heerst (soort zoekt soort) en de

---

²⁹ H. Arendt, *Vita Activa*, 239. "Vergeven is de enige reactie die niet louter reageert, maar een nieuwe, onverwachte daad vormt, die niet onvoorwaardelijk is bepaald door de daad die haar heeft uitgelokt, en dus zowel degene die vergeving schenkt als degene die vergeving krijgt, bevrijdt van de consequenties van de eerste daad."

³⁰ Arendt heeft veel van haar gedachtegoed gebaseerd op Aristoteles en Augustinus.

³¹ H. Arendt, *Politiek in donkere tijden*, 48.

³² H. Arendt, *Vita Activa*, 65-66.

privésfeer welke wordt geregeerd door exclusiviteit. Hier kiezen we de mensen uit met wie we ons leven willen delen.

De publieke ruimte plaatst Arendt in het gedachtegoed van de Griekse *polis*. Deze *polis*, geworteld en ontwikkeld uit wat samenleven de moeite waard maakt, het gemeenschappelijk spreken en handelen, vervulde een dubbelfunctie. De *polis* bood aan iedereen kansen om zich te onderscheiden in woord en daad, wie men als unieke persoonlijkheid was en de *polis* bood een oplossing voor “het onzekere en vluchtige van woord en daad.”³³ Het kenmerkende voor het domein van de *polis* is het element van vrijheid. De opkomst van de stadstaat brengt naast een persoonlijk leven ook een politiek leven mee. Iedere burger heeft nu deel aan twee vormen van bestaan. Er is een onderscheid tussen het strikt individuele en het gemeenschappelijke. De scheiding tussen de privé- en publieke levenssfeer loopt gelijk met de scheiding tussen het huishouden en het publieke domein. Evenals de scheiding tussen dingen die in het licht van de openbaarheid dienen te komen en dingen die verborgen zouden moeten blijven. Hierbij schetst Arendt de opkomst van het maatschappelijk domein dat volgens haar noch tot het particuliere noch tot het publieke leven kan worden gerekend.

Gemeenschap in woorden en daden

Arendt stelt dat, volgens het Griekse idee over de *polis*, het publieke domein rechtstreeks ontstaan is uit het samen handelen, de gemeenschap in woorden en daden. Van alle activiteiten staat handelen dan ook het nauwst in verband met de publieke sector en roept handelen de sector ook in feite in het leven. “Het is alsof de muur van de *polis* en de grenzen van de wet een reeds publiek domein omsloten, dat echter zonder zo'n bescherming, die het tot concrete werkelijkheid maakt, niet zou kunnen standhouden, het moment van handelen en spreken niet zou kunnen overleven.”³⁴ De *polis* in de ware zin van het woord is volgens Arendt niet de stadstaat als fysieke lokaliteit maar als de organisatie van het volk die gegroeid is uit een gemeenschappelijk handelen en spreken. Zijn ware ruimte bevindt zich volgens Arendt tussen de mensen die voor dit doel samenleven, ongeacht waar ze zich bevinden. De *polis* is de plaats van ontmoeting, te zien als een platform waarop een mens verschijnt aan anderen, zoals anderen ook aan die mens verschijnen. Een plaats waar mensen niet enkel bestaan zoals andere levende wezens of levenloze dingen, maar waar mensen nadrukkelijk blijik geven van hun aanwezigheid. Arendt stelt dat aan wie deze ruimte ontzegd is, ook de werkelijkheid is ontzegd en wie daardoor, zowel menselijk als politiek gezien, niet wordt gezien of gehoord. Dat is een ernstige zaak omdat de werkelijkheid van de wereld voor mensen ligt in de aanwezigheid van anderen en in het voor allen zichtbaar zijn. Immers wat zichtbaar is, is Zijn, wat niet zichtbaar is of daarvan is uitgesloten, komt en gaat en is zonder werkelijkheid.

Een voorwaarde voor de formele vestiging van het publieke domein en de verschillende vormen van regeringen is een plaats om te ontmoeten, daar waar mensen met elkaar spreken en handelen. Het is als het ware altijd in potentie aanwezig daar waar mensen samenkomen. Het publieke domein en de plaats van ontmoeting worden volgens Arendt in stand gehouden door macht omdat macht tussen mensen groeit wanneer zij gemeenschappelijk handelen en wegslinkt zodra ze uit elkaar gaan.

Arendt maakt zich zorgen om dit publieke domein. In de *Vita Activa* verwoordt zij het zo: “Zolang wij blijven geloven dat wij op het publieke domein te doen hebben met doeleinden en middelen, zolang zullen wij niemand ooit kunnen beletten alle middelen te gebruiken om een eenmaal gesteld doel te bereiken.”³⁵ En “ongetwijfeld zal het karakter van het publieke domein verandering ondergaan al naar gelang de activiteiten die erop worden toegelaten. (...) Het maatschappelijk domein waarop het levensproces zijn eigen publieke domein heeft gevestigd, heeft bij wijze van spreken een

³³ H. Arendt, *Vita Activa*, 195.

³⁴ Ibidem, 196-197.

³⁵ Ibidem, 227.

onnatuurlijke groei van het natuurlijke ontketend; en tegen de deze groei nu, niet enkel tegen de maatschappij als zodanig maar tegen een zich voortdurend uitbreidend maatschappelijk domein, zijn het persoonlijke leven en intimiteit enerzijds, en de politiek (...) anderzijds, onmachtig gebleken zich te verweren.”³⁶

Het publieke domein, door Arendt vooral gezien als politiek domein en als plaats waar mensen in vrijheid kunnen handelen, heeft door de moderne ontwikkelingen verandering ondergaan. De publieke/politieke ruimte werd verdrongen door het sociale waardoor het handelen als waarlijk menselijke activiteit verwordt tot maken en daardoor zijn uniciteit verliest, iets waar Arendt destijds al voor heeft gewaarschuwd. Het sociale wordt door Arendt vooral gezien als een collectieve uitvergroting van private behoeften. De activiteiten die volgens Arendt thuishoorden in de private sfeer werden tot model voor de betekenisgeving van alle menselijke activiteiten. Hiermee was volgens Arendt de vrije politieke/ publieke ruimte verloren.

2.6. Tot Slot

In dit hoofdstuk zijn beknopt enkele belangrijke centrale begrippen voor het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie uitgewerkt. Deze begrippen zijn voor mij de leidraad in de verdere zoektocht naar een antwoord op mijn vraagstelling:

Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg?

Bij de uitwerking van de begrippen nataliteit, pluraliteit, handelen en publieke ruimte, zijn in relatie tot de vraagstelling mij een aantal ding en opgevallen:

Nataliteit:

Kijkend naar hoe Arendt het begrip nataliteit ziet en inkleurt, valt op dat de fysieke, dus feitelijke geboorte, weinig tot geen aandacht krijgt. Opvallend, omdat zij in haar denken juist uitgaat van het gegeven dat mensen niet geboren worden om te sterven maar om te beginnen. Hiermee gaat zij niet uit van het heersende uitgangspunt dat mensen sterfelijk zijn, maar benadrukt ze het uitgangspunt dat we leven vanuit de geboorte en dat dat dus het eerste begin is. Voor Arendt ligt de nadruk veel meer op het feit dat de mens door handelen toetreedt tot de publieke ruimte. Zij noemt dit dan ook “de tweede geboorte”³⁷, een begin van iemand, die zelf een beginneling is. Deze culturele invulling van geboorte heeft voor Arendt een expliciet politieke betekenis. Er is bij Arendt ook nog een derde invulling van geboorte te onderscheiden: daar waar anderen een verhaal over jou vertellen en op die manier ‘levend’ gehouden wordt. Voor Arendt is elk levensverhaal het resultaat van handelen en spreken wat een handelende persoon onthult, maar deze handelende persoon is er niet de auteur of maker van. Werkelijke verhalen, anders dan de verhalen die we bedenken, hebben geen auteur. Het verhaal van zichzelf heeft geen zichtbare of onzichtbare maker, omdat het niet is ‘gemaakt’.

---

³⁶ H. Arendt, *Vita Activa*, 55.

³⁷ *Ibidem*, 175.

Pluraliteit:

Zoals we hebben gezien is voor Arendt pluraliteit het gegeven dat de aarde door mensen bewoond wordt, er mensen in de wereld leven en niet één, of DE mens. Deze pluraliteit is het vertrekpunt in haar denken en Arendt verbindt hieraan de uniciteit van mensen: gelijkheid in verscheidenheid. Opvallend is haar notie van tussenruimte (letterlijk: *inter-esse*). "Dit 'tussen' is de wereld die mensen met elkaar delen en die hen tegelijkertijd van elkaar scheidt. (...) Daardoor brengt de wereld ons samen, maar voorkomt toch dat we als het ware over elkaar heen vallen. Deze tussenruimte vergt onderhoud; ze moet steeds opnieuw in gezamenlijk handelen en spreken tot stand gebracht moeten worden. Voordat we er over spreken met anderen is er eigenlijk nauwelijks sprake van een 'wereld'."³⁸ Publieke ruimte op deze manier gedefinieerd, levert naar mijn idee meer mogelijkheden op dan wanneer publieke ruimte strikt politiek opgevat wordt zoals Arendt dit doet. Het idee van tussenruimte of in-between heeft mij doen denken aan een scène in het toneelstuk, wat later ook verfilm is, '*Children of a lesser God*'. Ik gebruik dit hier om de betekenis van 'tussenruimte' te illustreren. Een dove jonge vrouw, wonend en werkend op het doveninstituut, krijgt een relatie met een nieuw aangestelde docent. Hij is spraakleraar en wil haar helpen te spreken. Dit eindigt in een flinke ruzie waarbij zij zegt: jij zult nooit tot de dovenwereld horen, net zo min als ik tot de horende wereld behoer. Wel kunnen we kijken of we elkaar buiten die werelden kunnen ontmoeten. Arendt noemt deze tussenruimte een mogelijkheidsvoorwaarde voor pluraliteit. Hiermee is de mogelijkheid van een brugfunctie naar het politieke gecreëerd.

Handelen:

Handelen is de enige activiteit die zich *rechtstreeks* tussen mensen afspeelt en waarin altijd een 'wij' aanwezig is. Zoals we hebben gezien, waardeert Arendt dit handelen als hoogste menselijke activiteit. Voor haar is handelen de voorwaarde voor het politiek leven. Zonder handelen kan geen politiek plaatsvinden. Opvallend vind ik haar mogelijke oplossingen voor de onomkeerbaarheid en onvoorspelbaarheid van het handelen die met religieuze begrippen, in haar geval Joods, worden ingekleurd. Te weten: het vermogen van het vergeven en het vermogen tot het doen van belofte en het je er aan houden. De vraag is echter hoe deze inkleuring stand houdt in het door Arendt geformuleerde politieke domein en in de huidige maatschappij en politiek.

Publieke ruimte:

Voor Arendt is de strikte scheiding tussen het private en publieke domein van wezenlijk belang. Het publieke domein wordt, zoals we hebben gezien, door haar als het politieke domein beschouwd. Het politieke domein als ontmoetingsplaats waar mensen in vrijheid kunnen spreken en handelen. Arendt maakt zich zorgen om het publieke domein. Moderne ontwikkelingen hebben er toe bijgedragen dat het private domein zich steeds meer vermengd heeft met het publieke domein waardoor handelen verwordt tot maken en het daarmee zijn uniciteit verliest. De huidige werkelijkheid maakt helaas maar al te duidelijk hoe waar de voorspelling van deze ontwikkeling door Arendt is.

---

³⁸ <http://www.duitslandweb.nl/actueel/uitgelicht/2006/10/Hannah+Arendt+honderd+jaar.html>, geraadpleegd 17-12-2010. Het begrip tussenruimte beschrijft zij in haar boek *In Origins of Totalitarianism*.

Naast deze begrippen wil ik nog een punt aanstippen, te weten het begrip verantwoordelijkheid. Arendt geeft de mens een politieke verantwoordelijkheid. Hij moet zich met liefde inzetten voor een betere wereld, de 'amor mundi'. Zij neemt de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de wereld heel serieus. Ten aanzien van mijn vraagstelling vraag ik me af hoe het dan zit met de verantwoordelijk van mensen ten opzichte van elkaar? Voor deze vraag ben ik te rade gegaan bij zorghetica Annelies van Heijst. In het volgende hoofdstuk komt haar analyse en zorgvisie aan bod.

HOOFDSTUK 3: Het zorgethisch perspectief van Annelies van Heijst

§ 3.1. Inleiding

In dit hoofdstuk bespreek ik het zorgethisch perspectief van Annelies Van Heijst; haar analyse en zorgvisie. Ik doe dit omdat Van Heijst het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie heeft toegepast op de professionele gezondheidszorg. Met name het begrip ‘handelen’ (in de zin van Arendt) neemt een belangrijke plaats in binnen de door Van Heijst ontwikkelde zorgvisie. Ik doe dit ook om te bezien wat voor antwoord zorgethiek, met name Van Heijst, heeft op de door mij gestelde vraag- en probleemstelling.

In verband met mijn probleemstelling: *Iemands bestaan krijgt pas in het publieke domein betekenis. Daarbij komt dat de toegang tot dat publieke domein niet voor iedereen vanzelfsprekend is wat uitsluiting, marginalisering en onzichtbaarheid tot gevolg heeft*, wil ik laten zien hoe Van Heijst de (zorg)relatie als betekenisgevend ziet voor het menselijk bestaan. Tevens wil ik laten zien dat zij met de presentietheorie een tegenhanger gevonden meent te hebben van de heersende zorgbenadering die kritiek hierop mogelijk maakt. In het vorige hoofdstuk zagen we dat voor Arendt het sociale niet veel meer is dan een collectieve uitvergroting van private behoeften die volgens haar niet met specifieke politieke middelen als overtuigen en overreden op te lossen is. Sociale vragen horen voor Arendt thuis in de private sfeer, de huishouding. Welk antwoord heeft Van Heijst hierop? En op welke manier kunnen waardigheid en behoeftigheid ook buiten de geïstitutionaliseerde zorg samengaan?

Waar Arendt zich in haar denken afzet tegen de ontmenselijking van de wereld, zet Van Heijst zich in haar denken af tegen de ontmenselijking van de zorg. Hét zorgethisch kernthema voor Van Heijst is het doordenken van de volwaardigheid van de zorgbehoefte, oftewel het samengaan van waardigheid en behoeftigheid. De opvatting van Van Heijst over menselijke waarde, volwaardigheid en evenwaardigheid berust niet op autonomie maar op een *dubbele structuur van behoeftigheid*.³⁹ Van Heijst bedoelt hiermee dat ten aanzien van de zorgbetrekking er in eerste instantie sprake is van een ongelijke, urgente en actuele behoeftigheid; iemand heeft nu, op dit moment, zorg nodig van iemand. Daarnaast onderscheidt zij in de zorgbetrekking een behoeftigheid bij de zorggever én de zorgontvanger. In de zorgbetrekking heeft men immers elkaar nodig om een menselijk bestaan te leven. Van Heijst noemt dit de overeenkomstige behoeftigheid en stelt dat gestreefd moet worden naar de gelijke waardigheid van de twee partijen in de zorgbetrekking, Hiervoor is het noodzakelijk om de ongelijkheid in de zorgverhouding ronduit te erkennen. Van Heijst pleit voor een zorgvisie waarin het gaat om “de excellente en tevens bewogen ondersteuning van mensen die behoeftig zijn en lijden, hoe hun vooruitzichten op herstel ook zijn.”⁴⁰

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd:

- De eerste paragraaf betreft de inleiding op het hoofdstuk.
- In de tweede paragraaf ga ik kort in op het begrip zorgethiek. Met name wat het behelst en de ontwikkeling ervan.
- De derde paragraaf is gericht op het mensbeeld, het beeld van instituties waarin de zorg is ingebed en het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit het zorgethisch perspectief van Van Heijst.
- In de vierde paragraaf komt de zorgvisie van Van Heijst aan bod.

³⁹ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 40.

⁴⁰ Ibidem, 32.

§ 3.2. Zorgethiek: wat het behelst, het ontstaan en de ontwikkeling ervan.

Moreel perspectief

§ 3.2.1. Wat behelst zorgethiek?

In deze subparagraaf bespreek ik beknopt wat zorgethiek betekent en waar het voor staat. Ik wil i.v.m. mijn probleem- en vraagstelling laten zien hoe zorgethiek zich inzet om de heersende mensopvatting onder kritiek te stellen, niet alleen in het private maar juist ook in het publieke domein. Zorgethiek is dan ook vooral een politieke ethiek. Zorgethiek kan gezien worden als een toepassingsdomein waarbij het zich beperkt tot het domein waar het bij hoort, als toepassing van ethiek in de gezondheidszorg, maar kan ook worden opgevat als fundamentele ethiek. Met andere woorden: zorg is een fundamentele waarde en daarmee dusdanig belangrijk, dat iedere vorm van ethiek dit aspect in zich zou moeten hebben. 'Zorgen' wordt gezien als een wezenlijk aspect van het mens-zijn. Bij zorgethiek gaat het altijd om handelingspraktijken met daarbij zorgrelaties en zorgstructuren als venster. Praktijken (practices)⁴¹ realiseren niet alleen bepaalde waarden⁴²/goederen (het moreel goede), maar dragen ook bij aan onze collectieve voorstellingen en instituties. In de praktijkuitvoering wordt duidelijk *wat het goede is*. Anders gezegd: zorgethiek neemt de zorgrelatie als vertrekpunt en concentreert zich op waarden die van belang zijn voor deze (zorg)relaties, zoals betrokkenheid, afhankelijkheid, verantwoordelijkheid en zorgzaamheid. Zorgethiek ziet de zorgrelatie altijd als onderdeel van een netwerk, een netwerk van verantwoordelijkheden. Het gaat bij zorgethiek niet alleen om de persoonlijke houding maar ook om de verhouding tussen mensen in private en professionele praktijken in de bedding van instituties. Tot zover de beknopte weergave over zorgethiek en waar deze voor staat waarbij duidelijk is geworden dat, vertrekkend vanuit de (zorg)relatie, zowel in het private als in instituties, zorgethiek zich richt op de verantwoordelijkheden en waarden binnen die (zorg)relatie. In de volgende subparagraaf laat ik zien hoe zorgethiek zich in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld.

§ 3.2.2. Het ontstaan en de ontwikkeling van zorgethiek:

In de vorige subparagraaf heb ik beknopt weergegeven waar zorgethiek voor staat. Hier is echter een hele ontwikkeling aan vooraf gegaan. In de jaren 60-70 is de medische ethiek geformaliseerd tot een aparte discipline die in het begin vooral gericht is op de medisch-technische ontwikkelingen. Het was vooral de ethiek van de medicus. In de jaren 80 ontwikkelt de medische ethiek en professionele ethiek zich richting bio-ethiek. Hierdoor wordt de geneeskunde vernatuurwetenschappelijk, dat wil zeggen, alles is maakbaar, en worden andere vormen van kennen uitgesloten. We zien dan ook een opkomst van andere wetenschappen zoals biologie, biogenetica, levenswetenschappen en wordt

⁴¹ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 78. Van Heijst sluit, zij het kritisch, aan bij het praktijkbegrip van A. Mac Intyre: "een praktijk is een coherente sociaalvorm gegeven menselijke activiteit, waarmee een goed wordt nagestreefd dat *intern* is aan die vorm van activiteit, en dit gebeurt in een proces van streven naar standaarden van excellentie, die passen bij en deels zijn afgeleid van die vorm van activiteit, met als resultaat dat menselijke vermogens om te excelleren, en menselijke concepties van doelen en goederen die erbij betrokken zijn, systematisch worden uitgebreid." M.a.w. in de praktijk wordt duidelijk waar het om gaat. Zorgpraktijken als een samenhangend doen en laten binnen een institutionele context.

⁴² Waarden wordt hier bedoeld als resultaat dat de menselijke vermogens om uitmuntendheid te bereiken en menselijke voorstellingen van de betrokken doelen en goederen systematisch worden verrijkt. Dit houdt dus niet in 'waarde toekennen', dus de subjectivistische opvatting over waarden en normen.

binnen de geneeskunde het domein vergroot door bijvoorbeeld verpleegkunde. Naventant vergrootte de medische ethiek haar object en werd bio-ethiek, nu met inbegrip van andere disciplines zoals gezondheidsrecht e.a.. Als reactie op deze ontwikkeling is zorgethiek ontstaan waarbij als grondcategorie de patiënt centraal komt te staan. Belangrijk wordt de vraag wat zorg nu eigenlijk is en ontstaat het idee van de zorgpraktijk. Met andere woorden: handelingen worden niet meer gezien als losse handelingen maar als praktijken van handelen én reflectie. Gekeken wordt dus naar de inbedding van handelingen in een praktijk. Van belang wordt na te denken over de betrekking, de relatie tussen zorgvrager en zorgverlener.

The ethics of care

In de jaren zeventig/tachtig klonken er drie feministische bezwaren tegen het feit dat zorg theoretisch onzichtbaar bleef, ondergewaardeerd werd en gestereotypeerd.

Het eerste bezwaar betrof het feit dat zorg van vrouwen niet als arbeid gezien werd en dus als werk onopgemerkt bleef. Ook kwam niet tot uitdrukking dat “zorg meer was dan de economische waarde van arbeid, namelijk morele *waardeverwerking*”⁴³. Als laatste bezwaar werd gezien dat de bestaande ‘van belang zijnde theorieën’, en de daaraan gekoppelde ongelijke verhoudingen, de sociaal-economische machtsverhoudingen vertolken en in stand houden.

Het ging er in essentie om, morele afgrenzingen tussen privaat en publiek onder vuur te nemen en het herbenoemen van de werkelijkheid.

Drie belangrijke disputen hebben aan de ontwikkeling van zorgethiek bijgedragen.

In 1982 is daar ontwikkelingspsychologe Carol Gilligan die in haar werk *In a Different Voice* (1982) de strijd aan gaat met de toen heersende morele ontwikkelingstheorie van Kohlberg. De aanleiding hiertoe was een sociaal wetenschappelijk onderzoek waarbij de theorie van Kohlberg leidend was voor de resultaten. Volgens Gilligan liet Kohlberg in zijn theorie een belangrijk aspect buiten beschouwing. Namelijk het feit dat mensen voor elkaar zorgen en hij dit op een zakelijke en onconventionele manier weg reduceert waardoor de mens onzichtbaar wordt als mens.

Gilligan is de eerste die het aspect zorg inbrengt in het ethische debat.

Het tweede dispuut werd gevoerd naar aanleiding van het werk *Feminine Approach to Ethics and Moral Education* (1984) van Nell Noddings. Volgens haar hebben vrouwen bepaalde eigenschappen waar mannen wat van kunnen leren. Zorgen zou volgens haar meer met ‘moederen’ van doen hebben, dus met de vrouwelijke, moederlijke aspecten die bij zorgen horen. Tot dan toe was de grondeis voor ethiek de veralgemenisering. Deze eis viel nu weg. Belangrijk werd de kwaliteit van de handelingspraktijk.

Het derde dispuut werd gevoerd naar aanleiding van het werk *Moral Boundaries* (1993) van Joan Tronto. Joan Tronto heeft een belangrijke aanzet gegeven tot het omschrijven van ‘de manier van doen’ als we zorgen. Zorgen omschreef zij primair als een praktijk (‘practice’), een met anderen gedeelde praktijk, gezamenlijk bezig zijn, en tevens als zaak van sociale tradities en ontwikkelde hiermee een politieke zorgethiek waarbij zij stelde dat binnen zorgverhoudingen er altijd sprake is van ongelijke machtsverhoudingen.⁴⁴ In die praktijk onderscheidt zij vier fasen: *caring about* (signaleren van behoefte aan zorg), *taking care of* (organiseren van zorg), *care-giving* (directe zorgen) en *care-receiving* (ontvangen van zorg) welke corresponderen met vier morele elementen van de zorg: aandachtigheid (attentiveness), verantwoordelijkheid (responsibility), competentie

⁴³ A. van Heijst, ‘Zorgethiek, een theoretisch overzicht’, in: *Filosofie en praktijk*, 29(1) (2008), 9.

⁴⁴ Definitie van ‘care’ volgens Joan Tronto: “caring be viewed as a species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, ourselves, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web” 1993, 103.

(competence) en ontvankelijkheid (responsiveness). Tronto heeft zorgethiek nadrukkelijk politiek onderbouwd en laten zien dat “juist het oprekken van morele grenzen zelf het probleem is: het afsplitsen van de private sfeer vol zorg en behoefte, tegenover de publieke sfeer waar dan onbehoefte gelijkwaardig met elkaar optrekken.”⁴⁵ Voor Tronto was het van belang dat zorg zowel in het publieke en politieke domein een belangrijke factor zou worden. Een belangrijke vertegenwoordigster van de zorgethiek in Nederland is Annelies van Heijst. Haar visie en opvatting staan in dit hoofdstuk centraal.

Aldus een beknopte weergave van het ontstaan en de ontwikkeling van zorgethiek waarbij duidelijk is geworden dat met zorgethiek het zorgen opnieuw gedefinieerd en hergewaardeerd is en op de politieke agenda terecht is gekomen. In de volgende paragrafen werk ik de drievoudige focus van zorgethiek, te weten: mens, instituties waarbinnen de zorg is ingebed en georganiseerde samenleving, verder uit. Ik doe dit om duidelijk te maken hoe zorgethiek zich door middel van deze focus afzet tegen het heersende mensbeeld en de heersende zorgopvatting in de georganiseerde samenleving en in de instituties waarbinnen zorg is ingebed.

§ 3.3. Het mensbeeld, het beeld van instituties waarin de zorg is ingebed en het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit zorgethisch perspectief

“Erkenning als in elkaars ogen bestaan”⁴⁶

Zoals gezegd is de focus van zorgethiek gericht op de mens, op de instituties waarbinnen de zorg is ingebed en de georganiseerde samenleving. In deze paragraaf wil ik dit drievoudige perspectief verder toelichten. Als eerste bespreek ik het mensbeeld vanuit zorgethisch perspectief, vervolgens het beeld van instituties vanuit zorgethisch perspectief en tot slot het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit zorgethisch perspectief. Ik doe dit om in verband met mijn probleem- en vraagstelling te laten zien wat een andere manier van kijken naar de werkelijkheid, zoals zorgethiek dat doet, oplevert in de omgang en zorg van mensen met en voor elkaar.

§ 3.3.1. Het mensbeeld vanuit zorgethisch perspectief

Het mensbeeld vanuit zorgethisch perspectief is te zien als reactie op het heersende gerationaliseerde, individualistische, geïndustrialiseerde mensbeeld, wat vooral gericht is op autonomie. Zowel Arendt als Van Heijst gaan uit van pluraliteit en stellen de relatie tussen mensen centraal. De menselijke pluraliteit heeft, zoals we eerder hebben gezien in hoofdstuk 2, volgens Arendt het tweevoudige karakter van gelijkheid en onderscheid. Van Heijst omschrijft dit als: *“hun gelijkheid qua uniek zijn.”*⁴⁷ Anders gezegd: op twee manieren zijn mensen aan elkaar gelijk: in wat ze gemeen hebben en in het gegeven dat ze allemaal uniek zijn. Het unieke wordt onthuld door het spreken en het handelen. Om zich echt mens te voelen moet volgens Van Heijst de uniekheid van de mens “worden gerespecteerd en moet er ruimte zijn voor die persoon om mee de loop van gebeurtenissen te beïnvloeden, (...) ook als dat met zich meebrengt dat de afloop ongewis wordt.”⁴⁸ Volgens Van Heijst wordt in de huidige praktijk van zorg geopenbaard wat er niet goed is aan de rationalisering die momenteel doorgevoerd wordt, namelijk dat er iets fundamenteels mis gaat met de menselijke maat. Heersende waarden en menselijke verhoudingen zijn voortdurend met elkaar in strijd en het is vooral een autonoom mensbeeld wat overheerst. Onder de verschraving en

⁴⁵ A. van Heijst, *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*, Kampen: Uitgeverij Klement 2^e druk 2009, 43.

⁴⁶ Ibidem, 9.

⁴⁷ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 98.

⁴⁸ Ibidem, 86-87.

verzakelijking van en in de zorg ontwaart Van Heijst een meer fundamenteel probleem, namelijk dat van ontmenselijking. Mensen worden aangetast “in hun uniekheid en hun vermogen om mee sturing te geven aan wat er met hen gebeurde.”⁴⁹ Of zoals zij aangeeft in haar boek *Iemand zien staan*: “om een leven te leiden dat de moeite waard is, is meer nodig dan succesvolle zelfhandhaving. Het is ook belangrijk om er in de ogen van anderen toe te doen, en om zelf iemand te zijn die bepaalt of anderen ertoe doen.”⁵⁰ Erkenning wordt hierbij gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor het welzijn van mensen. Van Heijst gebruikt hierbij de ethische noties van menswaardigheid en menslievendheid. Voor Van Heijst betekent iemand zien staan “hem of haar erkennen als drager van gelijke rechten en dus als iemand over wie anderen niet zomaar mogen beschikken.”⁵¹ Zij sluit aan bij de erkenningstheorie van Honneth.⁵²

Van Heijst maakt een onderscheid tussen zorgrelatie en zorgbetrekking en wil het woord relatie reserveren voor écht contact maken, voor “een door beide partijen gewaardeerde verbondenheid.”⁵³ Van Heijst vestigt vooral de aandacht op het in de huidige maatschappij buiten de boot vallen en het niet optimaal behandeld worden van groepen mensen die zichzelf niet kunnen redden. Mensen dus die zorgafhankelijk zijn. Wat haar zorgen baart, is dat deze groep mensen in het pluralismedebat nooit worden genoemd. Het debat lijkt alleen te gaan over wie zijn stem kan verheffen en het debat wordt alleen door die mensen gevoerd. Van Heijst ziet in het wel of niet zelfredzaam zijn een belangrijke diversiteitfactor in het pluralismedebat binnen de westerse samenleving. Anders gezegd: Van Heijst ziet zorgafhankelijkheid of lijden aan een ziekte als een sociale categorie waarin mensen over de grenzen van hun religie of etniciteit heen dingen met elkaar gemeen hebben en dat ieder individu een unieke configuratie is van al de verschillende factoren bij elkaar.

De presentietheorie van Baart evenals de handelingstheorie van Arendt brengen Van Heijst tot de omschrijving van menswaardigheid als: “ruimte maken voor uniekheid, plus de ander mee sturing geven (Arendt) én een zorgzaamheid bieden die erin bestaat er voor de ander te zijn en deze niet te verlaten in diens afhankelijkheid, lijden en uitzichtloosheid (Baart).”⁵⁴ De ethische zeggingskracht van presentie zit in het feit dat tot uitdrukking wordt gebracht dat degene die met de nek wordt aangekeken, de behoeftige, degene die lijdt, een kostbaar mens is en dat de zorgethische presentierelatie een betrekking is die tegelijkertijd “ongelijk en volwaardig of zelfs evenwaardig kan zijn.”⁵⁵ Opgeroepen wordt tot een paradigmawisseling van het heersende, gelijkheid nastrevende zelfbeschikkingsparadigma voor een paradigma wat in het teken staat van *medemenselijke behoeftigheid*, door Van Heijst omschreven als nood aan elkaar.

⁴⁹ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 119.

⁵⁰ A. van Heijst, *Iemand zien staan*, 9.

⁵¹ Ibidem, 182.

⁵² Ibidem, 33-34. Honneth typeert drie vormen van erkenning, te weten: liefde, respect en solidariteit. Liefde wordt gezien als de meest onmisbare erkenningsvorm zowel voor individu als voor heel de samenleving. “Liefde is de voorwaarde voor het ontwikkelen van zelfvertrouwen, en zonder dat is alle andere wederzijdse erkenning onmogelijk.” Respect, met daaraan gekoppeld zelfrespect, is bij Honneth “voor de ander als drager van gelijke rechten. (...) Die erkenning is formeel en strekt zich uit tot velen. (...) Je respecteert ze enkel en alleen omdat ze net als jezelf zijn, namelijk moreel toerekeningsvatbaar, omdat ze het vermogen hebben om te oordelen en omdat ze kunnen handelen op grond van redenen.” Mensen dwingen de morele verplichting van respect betonen af. Voor de derde erkenningsvorm, sociale waardering, gebruikt Honneth het woord ‘Solidarität’ als de waardering van sociale gelijken voor wat iemand individueel kan. Van Heijst gebruikt de term ‘(sociale) waardering’ voor deze erkenningsvorm. Waardering kan pas echt zijn als die vrij gegeven wordt en betrekking heeft op iets wat je hebt gedaan of op wie je bent. Voor de aan waardering gekoppelde zelfwaardering is het van belang dat waardering van buiten af komt, want waardering kun je niet uit jezelf halen.

⁵³ Ibidem, 165.

⁵⁴ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 177.

⁵⁵ Ibidem, 259.

Al met al geen positief beeld wat door Van Heijst geschetst wordt. Met pluraliteit als uitgangspunt brengt zij de noties van menslievendheid en menswaardigheid in als dragende krachten voor het omgaan met elkaar. In relatie tot mijn probleem- en vraagstelling wil ik opmerken dat het hier gaat om noties met christelijke wortels. Ook Arendt grijpt in haar mensbeeld terug op religieuze noties, in haar geval Joods. Bijvoorbeeld in de verwijzing naar het scheppingsverhaal daar waar het gaat om nataliteit en pluraliteit, met de noties van vergeven alsook het doen van beloften. En je daar ook aan houden als mogelijke oplossingen voor de onomkeerbaarheid van het handelen en de ongewisheid van het handelen, door de nadruk op gemeenschap bij haar begrip publieke ruimte en door het gegeven van het zich losmaken van het eigenbelang voor het verwerven van werkelijke vrijheid. In de volgende paragraaf schets ik een beeld van instituties vanuit zorgethisch perspectief. Dit doe ik vanwege de drievoudige focus waar zorgethiek zich op richt. Ten aanzien van mijn vraag- en probleemstelling is deze focus op de georganiseerde samenleving van belang omdat de huidige maatschappij naast individualistisch ook erg geïnstitutionaliseerd is waarbij het marktdenken een van de dragende krachten is.

§ 3.3.2. Het beeld van instituties waarin de zorg is ingebed vanuit zorgethisch perspectief

Zorgethiek richt zich, zoals eerder aangegeven, niet alleen op de persoonlijke houding maar ook op de verhouding tussen mensen in private en professionele praktijken in de bedding van instituties. Een institutie is een maatschappelijke figuur waarin wij iets wat waarde heeft organiseren, bijvoorbeeld gezondheidszorg. Van belang is duidelijk te hebben wat die institutie is, wat we ermee willen en welke vorm we ervoor hebben. Of zoals Ricoeur institutie definieert: een institutie is "...de structuur van het samenleven van een historische gemeenschap – volk, natie, streek, etc. – een structuur die niet terug te brengen is tot inter-persoonlijke relaties en niettemin daarmee wel verbonden is."⁵⁶ Die structuren van samenleven hebben hun specifieke doeleinden die het waartoe zijn van die structuur. De structuur is er enkel en alleen opdat recht, onderwijs, zorg, opvoeding etc. worden nagestreefd. Daarnaast duiden de doeleinden ook de inperking van een structuur aan." Er is dus een eigen vorm van doelmatigheid: er is een doel dat een maatstaf voor de institutie is en er kan een bijpassende doelmatigheid gezocht en (misschien ook) bepaald worden."⁵⁷

Van Heijst maakt zich zorgen over de zorg. Wat haar vooral zorgen baart is het gegeven dat ons zorgsysteem, wat professioneel, goed georganiseerd is en streeft naar hoogwaardige kwaliteit, de menswaardigheid kan aantasten. Een zorgsysteem wat totalitaire trekken vertoont, waar mensen niet meer zelf kunnen bepalen. Door zorg op deze manier in te richten raakt in de vergetelheid waar het bij zorgen eigenlijk om te doen is en wat mensen tot mensen maakt. Van Heijst gebruikt hier de metafoer van 'zorgfabriek'⁵⁸ en stelt zich kritisch op ten aanzien van de huidige rationele, instrumentele, financieel-economische kijk op zorg. Deze overheersende opvatting over zorg werkt makkelijk een mechanistische mensopvatting in de hand en het daarmee gepaard gaande verbeterdoel. Hierdoor is het denken over zorg enkel gericht geraakt op de symmetrische verhoudingen tussen gelijken en op economische betrekkingen. De zorgfabriek scheidt mede de illusie van maakbaarheid en verbeterbaarheid waardoor we de vergankelijkheid en sterfelijkheid van mensen niet hoeven (in) te zien. Van belang wordt om meer naar het systeem als zodanig te kijken.

⁵⁶ F.J.H. Vosman, A.J. Baart, *Aannemelijke zorg. Over het uitzieden en verdringen van praktische wijsheid in de gezondheidszorg*, Den Haag: Uitgeverij Lemma, 2008, 37.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ In een interview verklaart Annelies van Heijst de door haar gebruikte term 'zorgfabriek' als volgt: "Met de term 'zorgfabriek' duid ik niet alleen op de regelzucht en de doelmiddel (technische) rationaliteit die in de zorg zo dominant aanwezig zijn, maar ook op het Tayloristische ideaal van opknippen van zorghandelingen, waardoor de *relationele infrastructuur* volkomen wordt vernietigd."

Uit: http://stuwww.uvt.nl/~s716719/zorgethiek/schoolbestuur_8_interview_van_heijst.pdf, 13-1-2011.

Door uit te gaan van zorg als product, worden systemen ingezet om het geheel beheersbaar en bestuurbaar te maken en zo de institutie zorg als uitvoering van praktijk (practicis) te verdringen waardoor het zicht op het eigenlijk doel, te weten zorg, is kwijt geraakt. Van Heijst pleit er dan ook voor om de ongelijkheid in de zorgverhouding duidelijk te erkennen en wijst het versluisende woord cliënt af.

In de huidige professionaliteitsopvatting geldt interventie als “standaard van vakbekwaamheid en goede zorg”⁵⁹, zonder de vraag te stellen of een andere manier van doen ook mogelijk is. Naast de diagnostische reductie speelt bij interventiezorg nog een ander probleem: dat van de objectiverende interventie. “Binnen de interventiewerkwijze worden zorgvragers vooral gelijkgeschakeld benaderd, afgaande op wat ze met soortgelijke ‘gevallen’ gemeen hebben.”⁶⁰ Het probleem hierbij is dat de zorgvrager zelf, als subject van handelen, uit het zicht raakt. Echter professionals zelf hebben ook baat bij de huidige zorgopvatting. Deze is tweeledig. Enerzijds biedt het hen ‘zelftroost’: aan wat er aan de hand is kunnen we niets doen dus richten we ons op waar wel wat aan te doen is. Anderzijds is er het mechanisme van ‘zelfreiniging’: wij hebben het onze gedaan en zijn niet verantwoordelijk. Als antwoord hierop pleit Van Heijst voor “een morele ruimte onder professionals waarin ze hun eigen aandeel kunnen onderzoeken en waarin ze mogen erkennen wat niet goed gelopen is en daar uitdrukking aan geven met een daarbij deemoediger zelfverstaan.”⁶¹

Van Heijst richt zich, zoals we eerder hebben gezien, op de professionele gezondheidszorg. In dit kader laat zij zien hoe het goed georganiseerde zorgsysteem in Nederland de menswaardigheid aantast en zorgt voor toegevoegd leed. Een eye-opener is haar analyse over de professionals, de heersende zorgopvatting en hoe deze professionals daar baat bij hebben. Macht speelt hierbij een belangrijke factor. Door van Van Heijst ook wel bestempelt als de totalitaire trekken van het huidige zorgsysteem. Ook Arendt zet zich af tegen het totalitarisme. Het vormde de basis van haar politieke denken en is verwoord in het boek *The Origins of Totalitarianism*.

Wat betekent de huidige zorgopvatting voor de georganiseerde samenleving? Daarover gaat de volgende subparagraaf.

§ 3.3.3. Het beeld van de georganiseerde samenleving vanuit zorgethisch perspectief

In deze subparagraaf de uitwerking van de derde focus van de zorgethiek: de georganiseerde samenleving. In relatie tot mijn probleem- en vraagstelling wil ik laten zien hoe de huidige gerationaliseerde, geseclariseerde, geïndustrialiseerde en individualistische samenleving zorg draagt voor de mensen die er in leven. Van Heijst stelt dat er vanuit de samenleving weinig gedaan wordt om zorgafhankelijke mensen bij het sociale leven te blijven betrekken en dat deze opstelling de sociale cohesie aantast. Zorgafhankelijkheid is voor Van Heijst een zeer bepalende verschilmaker die doorwerkt in de ordening van de samenleving. Van Heijst meent dat naast het veilig stellen van rechten aan mensen erkenning geschonken moet worden. Zij onderscheidt verschillende tendensen die in de hand werken dat de wisselwerking van erkenning minder belangrijk aan het worden is. Deze tendensen zijn: de “omschakeling van een zorginhoudelijke naar een bedrijfsmatige aanpak (...) het belang dat aan cijfers wordt toegekend (...) en de ontwikkeling naar mondig burgerschap.”⁶²

Van Heijst wijst de huidige marktwerking in de zorg af. Het vanwege de marktwerking benodigde ‘actief actorschap’ is maar voor een kleine groep zorgvragers mogelijk en kan maar van een kleine groep zorgvragers gevraagd worden. Daarnaast meent Van Heijst dat de samenleving niet veel over heeft voor, met name, de langdurig zorgafhankelijke groepen. Zoals ook de film ‘De Onrendabelen’

⁵⁹ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 130.

⁶⁰ Ibidem, 142.

⁶¹ Ibidem, 154.

⁶² Ibidem, 12.

laat zien bestaat er een zekere onverschillige houding ten opzichte van mensen die aan de zijlijn staan, niet meer meekunnen in deze prestatiegerichte maatschappij en economisch niet meer aantrekkelijk, *onrendabel* zijn. Deze onverschilligheid mag ook blijken uit de reactie: ‘eigen schuld, dikke bult’, of ‘dat is ons pakkie aan niet’. Het opheffen van sociale ongelijkheid spreekt de mensen steeds minder aan, veelmeer ontstaat er zorg voor de eigen sociale cultuur en worden opmerkingen geplaatst over zelfverkozen sociale ongelijkheid.

Van Heijst komt hier tegen in verzet en laat zien dat de noties van mededogen, menswaardigheid en menslievendheid de dragende krachten zijn voor een menselijke samenleving en maakt die tot onderdeel van haar zorgvisie. Deze zorgvisie werk ik in het volgende hoofdstuk verder uit.

§3.4. De zorgvisie van Annelies van Heijst

Zorgen is: “geen daad maar een betrekking, en wel een betrekking waarbinnen bepaalde dingen worden gedaan maar soms ook bewust worden gelaten.”⁶³

§ 3.4.1. Inleiding

In dit hoofdstuk staat de zorgvisie van Annelies van Heijst, een bekende Nederlandse zorgethica, centraal. Dit doe ik omdat Van Heijst het denken van Hannah Arendt toegespitst heeft op de professionele gezondheidszorg. Ik wil laten zien wat het antwoord van Van Heijst is op de ontwikkeling van de ontmenselijking in de zorg.

De zorgvisie en analyse van Van Heijst steunen, naast het denken van Hannah Arendt, op de Amerikaanse zorgethiek en op de presentietheorie van Andries Baart. In de zorgvisie van Van Heijst gaat het haar niet om beter maken of oplappen maar om het bijstaan van iemand in diens nood en diegene niet in de steek laten. Van Heijst vindt dat een bezinning op het meteen iets willen doen en zoeken naar pasklare oplossingen, die vervolgens vertaald worden in nieuwe regels en protocollen als eenrichtingsverkeer, dringend noodzakelijk is. Voor van Heijst zijn private en professionele zorg op elkaar aangewezen en moeten dan ook in hun samenhang begrepen worden. Ten aanzien van de scheiding tussen de private en professionele sfeer meent Van Heijst “dat het verschil minder diep gaat dan vaak wordt aangenomen.”⁶⁴ Daarbij zou deze diep in de samenleving verankerde grens, de zo nodige humanisering van de zorgcultuur kunnen belemmeren, omdat deze een scheidslijn markeert tussen mensen met wie je ‘wat hebt’ en die je raken en mensen die je niet raken en met wie je niets te maken hebt. Daarnaast meent zij dat een nieuwe zorgvisie niet op een exclusieve gelovige overtuiging moet worden gebaseerd maar er wel door kan worden gevoed.

Door Van Heijst wordt de focus gericht op de professionele gezondheidszorg omdat deze een groot deel van de sociale werkelijkheid beslaat, er veel geld in omgaat en waar beleid op wordt gemaakt. Haar bedoeling is “vooronderstellingen en opvattingen ter discussie te stellen over goede zorg (en achterliggend het goede leven) die dit beleid stempelen en zo onze sociale werkelijkheid vormen.”⁶⁵

Haar zorgvisie steunt op de verbindende noties van menswaardigheid en medemenselijkheid. Menslievende zorg omvat voor Van Heijst de omgang met het ongewisse en respect tonen voor het unieke van iedere mens. Menslievende zorg krijgt gestalte door vakkundige beschikbaarheid, de ander opmerken als uniek mens, de ander erkennen, het laten weten en merken dat hij/zij volledig meetelt, het gezien worden van de ander en ontvankelijk zijn. Ieder mens is onvergelijkbaar en wordt, in navolging van Arendt, gedefinieerd als beginner die gedrag en denken vertoont wat uniek,

⁶³ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 123.

⁶⁴ Ibidem, 67.

⁶⁵ Ibidem, 67.

onverwacht en niet door de ander te bedenken is. Als ultieme uitdaging voor de hedendaagse zorg ziet Van Heijst “het samenhouden van ongelijkheid en evenwaardigheid.”⁶⁶

In de volgende subparagraaf wordt het begrip zorgen, als onderdeel van de zorgvisie van Van Heijst en zoals zij dit begrip bedoeld, beknopt uitgewerkt.

§ 3.4.2. Zorgen

Zoals gezegd komt in deze subparagraaf het, zoals door Van Heijst gehanteerd, begrip zorgen aan bod. Ik onderscheid hierin de begrippen handelen, presentietheorie, verantwoordelijkheid en zelfopoffering. Dit doe ik om te laten zien wat het begrip zorgen in de zorgvisie van Van Heijst behelst en omvat.

Het begrip zorgen is door de geschiedenis heen vooral het terrein geweest waarop vrouwen zich bewogen. Vanuit het feministisch debat is dit zorgen verder doordacht. Een van de posities in dit debat was die van de *ethics of care*, oftewel zorgethiek. Van Heijst beschouwt zorgethiek “ten diepste als een cultuurkritiek op heersende waarden en op gevestigde menselijke verhoudingen.”⁶⁷

Uit Haasses typering van zorgen worden door Van Heijst drie elementen uitgelicht: “*Zorgen is een manier van doen, in op unieke mensen afgestemde betrekkingen, waarbij de zorgdrager ook afstemt op zichzelf.*”⁶⁸ Van Heijst haakt, naast de praktijkopvatting van Joan Tronto⁶⁹ zoals al gesteld, aan bij de praktijkopvatting van Mac Intyre.⁷⁰ Zorgen in zijn opvatting “verschijnt als een activiteit met een daaraan inherent goed dat het uitoefenen van de activiteit op zichzelf zinvol maakt.”⁷¹

Zorg verlenen dus niet zozeer te zien als het vermarkten van *waren*, maar als het realiseren van *waarden*. De ethicus Rudolf Ginters meent dat iets betekenen “gebeurt vanuit en in affectieve verbondenheid met medemensen.”⁷² Hij onderscheidt verschillende typen waardeverwerkelijsende handelingen: de instrumentele waardeverwerkelijsende handeling, de verwerkelijsing van een deelwaarde en de uitdrukkingshandeling. In de uitdrukkingshandeling stelt iemand zichzelf op een bepaalde manier tegenwoordig bij een ander, en dat heeft betekenis. Twee waarden die uit deze uitdrukkingshandeling tevoorschijn komen zijn verbondenheid en gehechtheid aan iemand, en de kostbaarheid van die iemand voor de ander. Van Heijst omschrijft de uitdrukkingshandeling als: “de gevoelvolle en vleesgeworden expressie van een verhouding tot een ander, en deze handeling heeft geen extern doel, maar is op zichzelf van betekenis: er worden waarden in present gesteld.”⁷³ Zorgen opgevat als uitdrukkingshandeling geeft een begrippenkader aan de zin van het zorgen. Deze hoeft hiermee niet te worden afgemeten aan het verbeteren of optimaliseren van geluk, maar omvat tevens het uitdrukking geven aan de gehechtheid aan de zorgbehoevende.

Zorgen is voor Van Heijst dan ook “*geen daad maar een betrekking en binnen die betrekking worden dingen gedaan.*”⁷⁴

⁶⁶ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 14.

⁶⁷ Ibidem, 70.

⁶⁸ Ibidem, 66.

⁶⁹ Zie noot 44.

⁷⁰ Zie noot 41.

⁷¹ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 79.

⁷² Ibidem, 81.

⁷³ Ibidem, 82.

⁷⁴ Ibidem, 66.

Handelen

Zoals al eerder gezegd sluit Van Heijst in haar denken aan bij het denken over de menselijke conditie van Hannah Arendt en past dit toe op de professionele gezondheidszorg. Met name het begrip handelen wordt door Van Heijst verder uitgewerkt.

Van Heijst vraagt zich, in vergelijking met Arendt⁷⁵, af wat we eigenlijk doén als we zorg geven en ontvangen. Met handelen bedoelt Van Heijst het door Arendt gebruikte werkwoord 'to act' als verzamelbegrip voor daden stellen én woorden spreken. Twee hoofdkenmerken van handelen, in de zin van Arendt, zijn: *ongewisheid*⁷⁶ en *relaties stichten*. Deze ongewisheid is gekoppeld aan de menselijke uniekheid.

Zorgen moet volgens Van Heijst handelen, in de zin van Arendt, zijn vanwege de conditie van pluraliteit. De menselijke pluraliteit omschrijft Van Heijst als: "*hun gelijkheid qua uniek zijn*"⁷⁷ Anders gezegd: op twee manieren zijn mensen aan elkaar gelijk: in wat ze gemeen hebben en in het gegeven dat ze allemaal uniek zijn. Dit toegepast op zorgen betekent dat mensen, omdat er iets is waarin ze op elkaar lijken, het mens zijn, ongeveer kunnen weten wat de behoefte van een ander is en daarop anticiperen. Van Heijst noemt deze gemeenschappelijke basis een belangrijke pijler voor het geven en ontvangen van zorg: "*hun gelijkheid qua overeenkomstigheid*"⁷⁸.

De menselijke onderscheidenheid, de mogelijkheid van de mens om tot uitdrukking te kunnen brengen waarin hij/zij van anderen verschilt, toegepast op zorg betekent dat niet alleen waar mensen behoefte aan hebben verschilt maar ook dat ieder mens dat anders uit. Daarbij reageert niet ieder mens hetzelfde op de aangeboden zorg. Voor Van Heijst komen in de mens alteriteit⁷⁹ en onderscheidenheid samen tot uniekheid. Het unieke komt volgens Van Heijst tot uitdrukking in hoe mensen fysiek zorgbehoefstig zijn, dus hoe ze hun behoefte ondergaan en tonen. Daarnaast komt de uniekheid tot uitdrukking in de manier waarop ingegaan wordt op die behoefte. Met andere woorden: de onderscheidenheid komt niet alleen tot uitdrukking in daden en woorden maar is al aanwezig in de (behoefstige) lichamelijke zelf, want mensen zijn één geheel. Van Heijst claimt dan ook "*het menselijk lichaam als tevens drager van een uniek 'wie'*: op biologisch-fysiek vlak én in hoe iemand zich op altijd unieke wijze verhoudt tot diens eigen fysieke feitelijkheid."⁸⁰

Voor zorg verlenen is voor Van Heijst meer nodig dan alleen vaktechnische kundigheid en ze vindt dan ook dat er een visie op zorg nodig is "voorbij het louter activisme van vakkundig verrichtingen plegen. De ingeburgerde kijk op zorg als product volstaat niet, want zorg is geen hulp die in pakketten bij de consument gedropt wordt."⁸¹ Evenmin toereikend is het om zorg als dienst of service te bestempelen. Daarmee wordt zowel de asymmetrie in de zorgverhouding miskend alsook het feit dat "goede zorg een interpreterende houding tot de (situatie) van de zorgbehoevende vereist."⁸² Zorgen is een interactie tussen mensen waarbij essentieel is dat mensen gelijk zijn aan

⁷⁵ H. Arendt, *Vita Activa*, 16. Arendt besprak dit in het algemeen in haar verhandeling over de menselijke conditie waarin zij nadenkt over wat wij doen. Het hoofdthema van het boek *Vita activa* is dan ook 'Wat wij doen'.

⁷⁶ T.a.v. de ongewisheid van 'handelen' wordt opgemerkt dat wie in het 'handelen' de onvoorspelbaarheid probeert uit te bannen of de voorwaarden daarvoor aantast, vernietigt wat echt menselijk is.

⁷⁷ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 98

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Ibidem. "Alteriteit is eigen aan alles wat is, omdat alles wat is nooit helemaal gelijk is aan het andere dat ook is, zelfs onder leden van een zelfde soort."

⁸⁰ Ibidem, 103.

⁸¹ Ibidem, 123.

⁸² Ibidem, 123.

elkaar als mens, maar ook verschillend zijn. Door de gerichtheid op het verbeterdoel, het doen en maken wordt juist de betrekking van het zorgen uit het oog verloren.

Presentietheorie

Met de presentietheorie van Andries Baart, zijn onderscheid tussen interventie en presentie, en het theoretisch kader van Arendt, wil Van Heijst laten zien waaruit professionele zorgzame omgang voor haar bestaat. Ze legt hierbij presentie uit als een vorm van handelen omdat in de presentietheorie de kenmerken van handelen, zoals relaties stichten en in die relaties verschijnen als een uniek 'wie', evenals ongewisheid, duidelijk aan het licht komen. Presentie is te zien als een relationeel bij iemand tegenwoordig zijn vanuit een asymmetrische behoefte. Kenmerkend voor de presentiebenadering is "er zijn voor de ander en aansluiten op diens leefwereld en levensverhaal"⁸³. Met presentie wordt bedoeld het scheppen van een ruimte waar de mens tevoorschijn kan komen als de mens die hij/zij is. En dit in een *latende modus* van werken: weloverwogen afzien van vlug veel doen, opdat er iets goeds kan gebeuren wanneer niet meteen de handen uit de mouwen worden gestoken. De ethische zeggingskracht van presentie zit in het feit dat tot uitdrukking wordt gebracht dat de "met de nek aangekeken ander een kostbaar mens is"⁸⁴ en in de erkenning van een diepere behoefte; door van Heijst omschreven als "nood hebben aan elkaar."⁸⁵ De zorgethische presentierelatie is een betrekking die tegelijkertijd "*ongelijk én volwaardig of zelf evenwaardig*"⁸⁶ kan zijn. Presentie roept op tot de paradigmawisseling van het *egalitaire zelfbeschikkingsparadigma* "voor een paradigma in het teken van *medemenselijke behoefte*."⁸⁷ Met het begrip presentie is volgens Van Heijst een tegenhanger gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee wordt een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk.

Verantwoordelijkheid.

Van Heijst pleit ervoor om professionele zorgverantwoordelijkheid niet alleen procedureel en juridisch in te vullen, maar ook in termen van menslievendheid. Naast (zorg)verantwoordelijkheid⁸⁸ in asymmetrische situaties geeft Van Heijst ook gewicht aan intermenselijke verwantschap. "Mensen zijn gehouden tot het nemen van verantwoordelijkheid in situatie van asymmetrie waarin de een noodlijdend is en de ander in staat is om te helpen."⁸⁹ Van Heijst legt deze verantwoordelijkheid uit als een *participerende*⁹⁰ verantwoordelijkheid die gebaseerd is op afhankelijkheid. Het verplichtende zit daarbij in de erkenning dat de één iets van de ander is, wat samenhangt met de plicht der macht⁹¹ als verplichtend vermogen in een asymmetrische situatie. Van Heijst concludeert dat "mensen zorgverantwoordelijkheid nemen in een asymmetrische situatie als ze ervan overtuigd zijn dat ze iets met elkaar te maken hebben (elkaars beschouwen als

⁸³ A. van Heijst, *Menslievende Zorg* 172.

⁸⁴ Ibidem, 258.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibidem, 259.

⁸⁷ Ibidem, 260.

⁸⁸ Ibidem, 268. Zorgverantwoordelijkheid wordt door Hans Jonas omschreven als "de plicht der macht". Van Heijst spreekt van "een vermogen dat verplichtend is"

⁸⁹ Ibidem, 269.

⁹⁰ Ibidem, 287. Van Heijst ziet participatie als: "het reeds deel hebben aan een verwant mens-zijn en actief deel krijgen aan elkaars leven door in een bepaalde handelingspraktijk te stappen."

⁹¹ Ten aanzien van het verplichtend vermogen bij Jonas worden door Van Heijst twee facetten onderscheiden: het appèl gedaan door één en het daarop ingaan door de ander.

medemens, als soortverwant) en iets voor elkaar voelen.”⁹² Met andere woorden: het verantwoordelijkheidsgevoel van iemand zal sterker en gevoelsmatig meer geladen zijn, voor iemand die hem of haar zeer na staat. Dit geldt zowel in private als in professionele betrekkingen. Hierbij wil ik aantekenen dat het wel of niet nemen van zorgverantwoordelijkheid sterk cultuur- en tijdsgebonden is. Van Heijst beschouwt medische en verzorgende beroepen als “een institutionele structuur voor het daadwerkelijk vormgeven aan een *menslievende* gezindheid jegens vreemden in nood.”⁹³ En dat dat de morele betekenis is van professionele zorgverantwoordelijkheid.

In de huidige zorgopvatting wordt van de zorgvrager actief actorschap gevraagd. Daarmee wordt de zorgvrager direct verantwoordelijk. Het is de vraag of dit juist is.

Van Heijst meent dat het nodig is om een einde te maken aan het aloude ingesleten opofferingsideaal en dat het volmaaktheidsideaal moet worden losgelaten. Daarbij stelt zij dat vooral niet vergeten moet worden dat zorgen ook leuk kan zijn, voldoening kan geven en niet alleen een loden last is. Belangrijk is dat er een evenwicht gevonden wordt tussen verplichting en vrije wil en tussen verstand en gevoel. Maar zonder een normatief en institutioneel kader wordt de samenleving inhumain, vervallen we in de willekeur van het emotivisme, nietszeggend dus, en is men overgeleverd aan wie zich toevallig het lot van de ander aantrekt.

Zelfopoffering

Naast zorgverantwoordelijkheid noemt Van Heijst de zelfopoffering. Zelfopoffering kent twee uitersten: eigenliefde en lijden. Van Heijst onderscheidt drie manieren van oordelen over zelfopoffering: Ten eerste “zelfopoffering als óndermaat aan eigenbelang en de gevaren daarvan in de beroepsbeoefening”⁹⁴, wat zou wijzen op een gebrek aan levensvervulling dat gecompenseerd moet worden. Ten tweede de verdenking van zelfopoffering als óvermaat aan eigenbelang: zelfopoffering zou hierbij een verkapte manier zijn om eigen belangen veilig te stellen. En als laatste de herwaardering van het offer (zelfopoffering). Concluderend stelt Van Heijst dat “in het zorg geven (en waarschijnlijk zelfs in het zorg ontvangen) iets van het eigene prijsgegeven wordt.”⁹⁵

Doorslaggevend, zo stelt zij, is de beweegreden achter het prijsgeven of offeren. Toegespitst op professionele gezondheidszorg ziet zij de “professionaliteit als het gecompasseerd vergroten van de eigen kring”⁹⁶ en sluit aan bij wat Marta Nussbaum betoogt over mededogen. Mededogen heeft drie cognitieve elementen: een oordeel over de rampspoed, een oordeel dat dit onverdiend is en een eudaimonistisch oordeel. En het heeft “ook te maken met verwondering, ofwel plezier in de complexiteit en eigenheid van anderen als levende wezens.”⁹⁷

Voor Van Heijst is menslievende professionaliteit gebouwd op twee pijlers die zij samen gecompasseerdheid noemt: mededogen en interesse en plezier in mensen. Van Heijst geeft aan dat zo in het zorgproces iets wederkerigs kan ontstaan en dat menslievende zorg vervullend is naar twee kanten.

---

⁹² A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 268.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Ibidem, 358.

⁹⁵ Ibidem, 359.

⁹⁶ Ibidem, 359.

⁹⁷ Ibidem, 391.

§ 3.5 Tot slot

In dit hoofdstuk heb ik laten zien waar zorgethiek voor staat. Ik heb de ontstaansgeschiedenis beknopt weergegeven en ik ben kort ingegaan op het zorgethisch perspectief vanuit de drievoudige focus van zorgethiek. Tevens zijn de zorgvisie en analyse van Annelies van Heijst kort besproken. Dit heb ik gedaan omdat Van Heijst Arendts denken over de menselijke conditie, met name het begrip handelen, toegepast heeft op de professionele gezondheidszorg. Waar Arendt haar analyse geeft over de ontmenselijking van de wereld, doet Van Heijst dit haarscherp met haar analyse over de ontmenselijking van de professionele gezondheidszorg.

Kijkend naar mijn probleem - en vraagstelling is de vraag ook hier: wat doén we voor de mensen die niet mee kunnen in de sneltrein van de huidige maatschappij, de achterblijvers, de mensen die afhankelijk zijn van zorg. Onrendabel, eigen schuld? Zijn zij dan inderdaad overgeleverd aan wie zich toevallig het lot van de ander aantrekt?

Omdat de zorgvisie van Van Heijst steunt op het denken van Arendt en zij dit denken, met name het begrip handelen, heeft toegepast op de zorg, ben ik bij haar te raden gegaan. Wat is dan, relatie tot mijn probleem- en vraagstelling nu het antwoord van Van Heijst?

In de zorgvisie van Van Heijst valt op dat zij, bij de beantwoording van de vraag wat doén we als we zorgen, vooral uitgaat van de dagelijkse praktijk van het zorgen in de professionele gezondheidszorg. Onder de loep wordt genomen de relatie tussen zorgvrager en zorggever. Geconcludeerd mag worden dat Van Heijst vooral inzet op de (zorg)relatie en daarbij erkenning ziet als een noodzakelijke voorwaarde voor het welzijn van mensen. Verder ziet zij de noties van mededogen, menswaardigheid en menslievendheid als dragende krachten van een menselijke samenleving. Door deze aandacht voor de relatie, of liever betrekking, met als verbindende voorwaarden van menswaardigheid en menslievendheid, ben ik van mening dat Van Heijst, in tegenstelling tot Arendt, wel aandacht heeft voor juist het sociale. Van Heijst gaat verder daar waar Arendt stopt. Van Heijst heeft met, onder andere, haar toepassing van het denken van Arendt op de zorg een mogelijk antwoord gegeven op de ontmenselijking in de zorg. Wel vraag ik me af in hoe menslievende zorg ook buiten de institutie vorm gegeven kan wordt.

Hét zorgethisch kernthema voor Van Heijst is, zo zagen we, het doordenken van de volwaardigheid van de zorgbehoefte, oftewel het samengaan van waardigheid en behoefte. Dit met als uitgangspunt de notie van pluraliteit. Het probleem wat ik in deze thesis schets is, hoewel in andere bewoording, is het ontbreken van deze samenhang. Ook van Heijst schets het ontbreken van deze samenhang en komt daar tegen in verzet. Een manier waarop zij deze samenhang wil bereiken is door zorgen te zien als een vorm van handelen en op te vatten als uitdrukkingshandeling. Daarbij claimt zij "het *menselijk lichaam als tevens drager van een uniek 'wie'*".⁹⁸ Door dit zo te stellen ben ik van mening dat Van Heijst hiermee aangeeft dat óók het lichaam uitdrukking kan geven aan zijn uniciteit en dat dus ook in de behoefte zelf een mens als uniek mens kan doorklinken. Dit in tegenstelling tot Arendt.

Naast de aandacht voor de praktijk van het zorgen stelt van Heijst zich ook kritisch op ten aanzien van het huidige zorgbeleid en de daarin doorklinkende zorgopvatting. Vooral daar waar het gaat om het huidige vermarkten van zorg waarbij patiënten zich dienen op te stellen als consument. Van Heijst meent dat de presentietheorie van Baart, waarin presentie te zien is als een relationeel bij iemand tegenwoordig zijn vanuit een asymmetrische behoefte en dat hiervoor kenmerkend is:

---

⁹⁸ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 103.

“er zijn voor de ander en aansluiten op diens leefwereld en levensverhaal”⁹⁹, niet alleen de taal biedt die ons menselijk houdt- en menselijker maakt, maar ook de professionele weg waarlangs dat kan gebeuren. Ik zie dit zeker werken in de zorgpraktijk maar mis de vertaalslag naar het Nederlandse zorgbeleid.

Verantwoordelijkheid is ook een belangrijk thema voor Van Heijst. Opvallend is hierbij dat zij verantwoordelijkheid met name ziet als participerende verantwoordelijkheid: “het reeds deel hebben aan een verwant mens-zijn en actief deel krijgen aan elkaars leven door in een bepaalde handelingspraktijk te stappen.”¹⁰⁰ Verwantschap krijgt zo een belangrijk gewicht toegekend. Naast verwantschap gewicht te geven doet Van Heijst met betrekking tot verantwoordelijk ook een beroep op de ethische noties van mededogen en medemenselijkheid en menslievendheid. In relatie tot mijn probleem- en vraagstelling zie ik echter het omgekeerde gebeuren: zo meldt het sociaal cultureel planbureau dat het opheffen van sociale ongelijkheid steeds minder mensen aanspreekt en dat er veel meer zorg ontstaat voor de eigen sociale cultuur en worden opmerkingen geplaatst over zelfverkozen sociale ongelijkheid. Ook vanuit de politiek worden steeds meer signalen afgegeven in verband met de eigen verantwoordelijkheid van mensen.

Als laatste wil ik opmerken dat ik in de analyse van Van Heijst nauwelijks aandacht wordt besteed aan de problematiek van toegang kunnen krijgen tot de gezondheidszorg en de verdeling van zorg. Zorg wordt door de toenemende vergrijzing en medische ontwikkelingen onbetaalbaar. Het uitgangspunt is dat iedereen recht heeft op goede zorg. Wie of wat bepaalt straks de verdeelsleutel? Hierbij wil ik aansluiten bij het al eerder besproken idee van Arendts notie van ‘tussenruimte’ als mogelijksvoorwaarde, in § 2.3. Dit idee verdient nog nader onderzoek en verdere uitwerking.

Wat levert zorgethiek dan nu op in de omgang en zorg van mensen met en voor elkaar? Van Heijst heeft in *Menslievende zorg* hiertoe een drietal aandachtsvelden aangegeven:

- het zorgethisch denken over relaties, gevoel en betrokkenheid,
- de aandacht voor het procesmatige in zorgethiek,
- de bezinning op wat mensen ertoe beweegt om voor anderen te (willen) gaan zorgen.

Ten aanzien van het denken over relaties, gevoel en betrokkenheid benadrukt Van Heijst dat men de spanning moet realiseren die er bestaat tussen gezamenlijkheid en afzonderlijkheid. Dus tussen datgene “wat mensen bindt aan de ene kant en van elkaar scheidt en individueel onderscheidt aan de andere kant.”¹⁰¹

Ten aanzien van het procesmatige van zorgethiek stelt Van Heijst dat de nadrukkelijke aandacht hiervoor in de huidige rationale, instrumentele, financieel-economische kijk op zorg en de overheersende opvatting over zorg, makkelijk een mechanistische mensopvatting in de hand wekt en het daarmee gepaard gaande ‘verbeterdoel’. Dit “gaat ten koste van de waardengeladen inhoud.”¹⁰² Uit het oog wordt verloren wat mensen tot mensen maakt. “De ingeburgerde kijk op zorg als product volstaat niet, want zorg is geen hulp die in pakketten bij de consument gedropt wordt.”¹⁰³ Van Heijst ziet zorgethiek dan ook als sociale en politieke ethiek, als bestaansethiek en als toegepaste ethiek. Zij doet dit vanuit een christelijke traditie en grijpt hierbij terug op een specifieke zorgpraktijk vanuit

⁹⁹ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 172.

¹⁰⁰ Ibidem, 287.

¹⁰¹ Ibidem, 45

¹⁰² Ibidem, 45.

¹⁰³ Ibidem, 123.

christelijke bezieling met als reflectie hierop de presentiebeoefening en de theorie van presentie van Baart alsmede put zij uit Hannah Arendt. Klassieke christelijke en humanistische noties rond zorgen zoals barmhartigheid, opoffering en naastenliefde worden door Van Heijst herijkt.

Ten aanzien van de bezinning op wat mensen ertoe beweegt om voor anderen te (willen) gaan zorgen acht Van Heijst het voor zorgethiek van belang na te gaan hoe levensbeschouwingen zorgzaamheid en solidariteit 'organiseren' en of zij daar al dan niet voorwaarden voor een zorgzaam ethos scheppen. Zelf geeft ze aan dat inderdaad het christelijke geloof niet meer werkt als een gebiedende autoriteit en spreekt de hoop uit dat in deze multireligieuze, pluriforme samenleving het wel mogelijk is om van daaruit te inspireren tot een nieuwe kijk en een andere manier van doen. Menswaardigheid blijkt, zo stelt Van Heijst, een belangrijke, allerlei verschillen overstijgende, bindende norm en menslievendheid wordt als waardevol herkend.

HOOFDSTUK 4: Geen wat, maar wie...

§ 4.1. Inleiding

In de vorige hoofdstukken heb ik beknopt het theoretisch kader van deze thesis geschetst, te weten het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie en het denken van Annelies van Heijst over menslievende zorg. Ik heb het denkkader van Van Heijst gebruikt omdat zij het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie heeft toegepast op de professionele gezondheidszorg. Met name het begrip 'handelen' (in de zin van Arendt) neemt een belangrijke plaats in binnen de door Van Heijst ontwikkelde zorgvisie. De inzet van Arendt is het meer menselijk maken van de wereld en de inzet van Van Heijst het menselijker maken van de professionele gezondheidszorg. Vanuit dit theoretisch kader herneem ik in dit hoofdstuk de probleem- en vraagstelling evenals ook de aanleiding tot deze thesis. De vraag is immers of deze zoektocht ook antwoorden heeft opgeleverd. Vragen heeft het in ieder geval opgeroepen. Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: na de inleiding volgt een analyse van het theoretisch kader. Vervolgens zal ik, vertrekkend vanuit de aanleiding van de thesis en vanuit de analyse, de vraagstelling beantwoorden. Het hoofdstuk wordt afgesloten met een conclusie.

§ 4.2. Analyse

Algemeen

Arendt en van Heijst maken zich zoals gezegd, elk wel vanuit een ander perspectief, zorgen over de ontmenselijking die in de samenleving plaatsvindt. Beide refereren aan totalitaire aspecten en de gevaren hiervan. Arendt wijst met name op de ondergang van de politieke, publieke sfeer door de opkomst van het sociale. Voor haar was dit 'de dood in de pot' voor de vrijheid van mensen. Van Heijst wijst in haar kritiek met name op de huidige rationele, instrumentele, financieel-economische kijk op zorg binnen de professionele gezondheidszorg en het mechanistisch mensbeeld wat dat met zich meebrengt. Of zoals Van Heijst zelf aangeeft in *Menslievende zorg*: dat "ook en misschien wel juist, een professioneel en hoogwaardig en organisatorisch geolied zorgsysteem als het onze de menswaardigheid kan aantasten."¹⁰⁴

De vraag is nu wat de bijdrage van beiden is om te komen tot de beantwoording van mijn hoofdvraag.

Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg?

Daarna kom ik tot de deelvragen:

Wat is het publieke domein volgens Arendt?

Wat voor zichtbaarheid wordt voorgestaan wanneer verschijnen als een uniek 'wie' als ultieme vorm van zichtbaarheid wordt gezien?

Wat betekent zichtbaarheid voor en in de zorg?

Wat betekent verschijnen als een uniek 'wie' voor de zorg?

Wat betekent betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan voor de zorg?

---

¹⁰⁴ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 23.

Wat levert Arendt aan met betrekking tot mijn vraagstelling?

- Een scherpe analyse met betrekking tot de ontmenselijking van de wereld.
- Uitgaan van nataliteit. Leven vanuit het feit dat we geboren zijn in tegenstelling tot het feit dat we sterfelijk zijn. Mensen ziet zij vooral als beginners. Bij Arendt zijn drie manieren te onderscheiden waarop zij het begrip geboorte invult: als feitelijke geboorte, als het betreden van de publieke ruimte, en als verhaal; door verhalen worden mensen 'levend' gehouden.
- Uitgaan van pluraliteit. Of zoals Arendt zegt: uitgaan van "de mensen in meervoud."¹⁰⁵ De mens is tegelijkertijd verschillend en gelijk aan elkaar.
- Onderscheidenheid van de mens ziet Arendt als grootste goed, daar zet zij op in.
- In het handelen, het stellen van daden en spreken van woorden, laten mensen zien wie ze zijn.
- De noties van vergeven en het doen van beloften en je er ook aan houden zijn de oplossingen voor de onomkeerbaarheid en ongewisheid van handelen, het stellen van daden en het spreken van woorden.
- Het private en het publieke, politieke domein moeten gescheiden blijven. Alleen zo kan de vrijheid van mensen gewaarborgd blijven. De vrijheid van mensen is teniet gedaan vanwege de opkomst van de maatschappij. Het handelen is verworden tot maken wat betekende dat men onderdeel werd van het productieproces met het daarbij behorende consumptiegedrag.
- Het sociale verwijst Arendt naar het private domein.
- De notie van 'tussenruimte'. Deze tussenruimte is "de gemeenschappelijke wereld die het plurale 'wij' en daarmee het gezamenlijk handelen (*acting in concert*) mogelijk maakt."¹⁰⁶ "Dit 'tussen' is de wereld die mensen met elkaar delen en die hen tegelijkertijd van elkaar scheidt.(...) Daardoor brengt de wereld ons samen, maar voorkomt toch dat we als het ware over elkaar heen vallen. Deze tussenruimte vergt onderhoud; ze moet steeds opnieuw in gezamenlijk handelen en spreken tot stand gebracht moet worden. Voordat we er over spreken met anderen is er eigenlijk nauwelijks sprake van een 'wereld'."¹⁰⁷ Arendt noemt deze tussenruimte een mogelijkheidsvoorwaarde voor pluraliteit. Hiermee is de mogelijkheid van een brugfunctie naar het politieke gecreëerd.
- Arendt geeft de mens een politieke verantwoordelijkheid waarbij verwacht wordt dat de mens zich met liefde inzet voor een betere wereld, de 'amor mundi'.

Wat brengt Van Heijst hier nog bij in?

- Een scherpe analyse met betrekking tot de ontmenselijking van de zorg.
- De drievoudige focus van zorgethiek: het mensbeeld, het beeld van instituties waar zorg is ingebed en het beeld van de georganiseerde maatschappij.
- Uitgaande van pluraliteit stelt Van Heijst de (zorg)relatie centraal en claimt zij "het *menselijk lichaam als tevens drager van een uniek 'wie'*."¹⁰⁸ Zij gaat hiermee verder dan Arendt bij wie lichamelijke of behoeftigheid geen rol lijkt te spelen.
- Van Heijst past Arendts begrip handelen toe op de zorg en geeft daarmee zorgen een ethisch kader.
- De noties van menslievendheid en menswaardigheid en erkenning.
- Van Heijst vestigt vooral de aandacht op het in de huidige maatschappij buiten de boot vallen en het niet optimaal behandeld worden van groepen mensen die zichzelf niet kunnen redden.
- Een pleidooi voor een morele ruimte onder professionals.
- Met het begrip presentie is volgens Van Heijst een tegenhanger gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee wordt een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk.

¹⁰⁵ H. Arendt, *Vita Activa*, 14.

¹⁰⁶ M. Verhoeven, *Boreling en beginner* 303.

¹⁰⁷ <http://www.duitslandweb.nl/actueel/uitgelicht/2006/10/Hannah+Arendt+honderd+jaar.html>, geraadpleegd 17-12-2010. Het begrip tussenruimte beschrijft zij in haar boek *In Origins of Totalitarianism*.

¹⁰⁸ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 103.

Presentie biedt volgens Van Heijst niet alleen de taal die ons menselijk houdt- en menselijker maakt, maar ook de professionele weg waarlangs dat kan gebeuren.

- Van Heijst roept op tot een paradigmawisseling van het heersende, gelijkheid nastrevende zelfbeschikkingsparadigma voor een paradigma wat in het teken staat van *medemenselijke behoefte*, door Van Heijst omschreven als nood aan elkaar.

- Van Heijst geeft gewicht aan intermenselijke verwantschap. "Mensen zijn gehouden tot het nemen van verantwoordelijkheid in situatie van asymmetrie waarin de een noodlijdend is en de ander in staat is om te helpen."¹⁰⁹ Van Heijst legt deze verantwoordelijkheid uit als *participerende*¹¹⁰ verantwoordelijkheid die gebaseerd is op afhankelijkheid.

De verschillen en overeenkomsten tussen Arendt en Van Heijst en wat dat betekent voor mijn vraagstelling werk ik beknopt verder uit aan de hand van de begrippen: pluraliteit en erkenning, (zorg)afhankelijkheid, zorgverantwoordelijkheid en macht en religieuze noties.

Pluraliteit en erkenning

Zowel Arendt als Van Heijst hebben het belang laten zien van het uitgaan van pluraliteit.

Het begrip zelf is in voorgaande hoofdstukken behandeld.

Arendt wijst op de kracht van pluraliteit wanneer ze zegt: "Geen menselijk leven, (...) zou mogelijk zijn zonder een wereld die rechtstreeks of zijdelings getuigt van de aanwezigheid van andere menselijke wezens."¹¹¹ Arendt zet dit kracht bij door de mens een politieke verantwoordelijkheid te geven waarbij verwacht wordt dat de mens zich met liefde inzet voor een betere wereld, de 'amor mundi'. Van Heijst doet dit door te pleiten voor een zorgvisie waarin het gaat om "de excellente en tevens bewogen ondersteuning van mensen die behoeftig zijn en lijden, hoe hun vooruitzichten op herstel ook zijn."¹¹²

Wat betekent uitgaan van pluraliteit voor mijn vraagstelling?

Uitgaan van pluraliteit betekent in de eerste plaats besef hebben van het feit dat je niet alleen op de wereld bent en dat vraagt om zorg en aandacht voor de ander en een kijk buiten je eigen leefwereld. Ten aanzien van de vraagstelling betekent dit zorg en aandacht ook voor, of juist voor degene die uitgesloten, gemarginaliseerd of onzichtbaar gemaakt is en juist in een samenleving waar individualisme hoogtij viert. Toegepast op zorg betekent pluraliteit dat niet alleen waar mensen behoefte aan hebben verschilt maar ook dat ieder mens dat anders uit. Ook reageert niet ieder mens hetzelfde op de aangeboden zorg. De onderscheidenheid komt niet alleen tot uitdrukking in daden en woorden maar is al aanwezig in de (behoefte) lichamelijke zelf. Dit is ook wat zorgverleners in hun dagelijkse praktijk ondervinden: mensen openbaren mede hun uniekheid in hun behoefte.

En in de tweede plaats betekent uitgaan van pluraliteit de ander erkennen in zijn uniekheid en daarmee de ander de mogelijkheid bieden iets nieuws toe te voegen. Erkenning¹¹³ heeft voor Van Heijst alles te maken met *identiteit*, dus *wie* iemand is. Erkenning wordt niet alleen verkregen door middel van het recht maar is ook een vrucht van menselijke samenleving waarin erkenning wordt

¹⁰⁹ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 269.

¹¹⁰ Ibidem, 287. Van Heijst ziet participatie als: "het reeds deel hebben aan een verwant mens-zijn en actief deel krijgen aan elkaars leven door in een bepaalde handelingspraktijk te stappen."

¹¹¹ H. Arendt, *Vita Activa*, 13.

¹¹² A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 32.

¹¹³ Zie noot 52.

geschonken. Want wie je bent bepaal je niet vanuit een 'eigenlijke ik-kern', maar dat komt tot stand in contact met anderen.

Identiteit is narratief en te zien als een construct: door middel van een verhaal wil de ander iets duidelijk maken en construeert daarmee zin in zijn/haar bestaan. Dit is een dynamisch proces van deconstructie en reconstructie. Identiteit ligt dan ook niet vast, is geen afgerond geheel, maar is juist heel kwetsbaar en in actu¹¹⁴. Het belang daarvan is dat we als mens door allerlei omstandigheden buiten ons bepaald worden, maar wel de ruimte hebben om ons daar niet totaal door te laten bepalen. Binnen die feiten hebben we de mogelijkheid ons leven zelf vorm te geven en anders in te richten. De reconstructie van verhalen helpt daarbij. Ricoeur onderscheidt twee aspecten van identiteit: *mêmeté*, gelijkheid, ofwel *idem*-identiteit en *ipséité*, zelfheid, oftewel *ipse*-identiteit. *Mêmeté*, de *idem*-identiteit, verwijst naar 'de rode draad' in iemands leven, naar datgene wat gedurende zijn/haar bestaan steeds vastere vorm aanneemt en waarin anderen hem/haar kennen. Oftewel de identiteit die bepaald wordt door de omstandigheden die hem/haar hebben gevormd en die verwijst naar wát iemand is. *Ipséité*, de *ipse*-identiteit, verwijst naar de ruimte die je als persoon hebt om daarin eigen ordening aan te brengen en er het eigen verhaal van te maken als de meest verkieslijke opvatting van het zelf. Daarin wordt de tegenstelling tussen het zelf, en de ander en het andere, werkelijk overwonnen en verwijst het naar het unieke persoon zijn dat iemand ook is, naar wie iemand is.

Bovenstaande geeft ten aanzien van mijn vraagstelling het belang aan van het omgaan met verhalen, met narratieven binnen de zorg. Door verhalen worden mensen zichtbaar en levend. Door niet te luisteren of door de verhalen niet serieus te nemen, ontnemen we onszelf de kans op een nieuw perspectief, een mogelijk nieuw inzicht. Voor Arendt is elk levensverhaal het resultaat van handelen en spreken wat een handelende persoon onthult, maar deze handelende persoon is er niet de auteur of maker van. Werkelijke verhalen, anders dan de verhalen die we bedenken, hebben geen auteur. Het verhaal van zichzelf heeft geen zichtbare of onzichtbare maker, omdat het niet is 'gemaakt'. Verhalen bieden ons de mogelijkheid om om te kunnen gaan met verschillen en bieden tegelijkertijd de mogelijkheid voor een nieuw perspectief.

(Zorg)afhankelijkheid

Wanneer er sprake is van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken, wil dat zoveel betekenen als dat mensen afhankelijk zijn gemaakt, hun stem niet meer gehoord wordt en het de vraag is wie zich over hen bekommerd. Zoals we hebben gezien vraagt de huidige maatschappij om mondige burgers. Wat nu als dit voor een mens niet, op een maatschappelijk vereiste wijze althans, mogelijk is? Arendt heeft niet veel op met het sociale. Van Heijst daarentegen biedt met zorgethiek en haar notie van menslievendheid een andere kijk op het in de huidige maatschappij buiten de boot vallen en het niet optimaal behandeld worden van groepen mensen die zichzelf niet kunnen redden. Mensen dus die zorgafhankelijk zijn. Van Heijst spitst zich hierbij toe op afhankelijkheid binnen zorgrelaties. Van Heijst ziet zorgafhankelijkheid of lijden aan een ziekte als een sociale categorie waarin mensen over de grenzen van hun religie of etniciteit heen dingen met elkaar gemeen hebben en dat ieder individu een unieke configuratie is van al de verschillende factoren bij elkaar en dat de politieke context in hoge mate bepaalt welke factor van verschil er het meeste toe doet. Zorgafhankelijkheid is voor Van Heijst een zeer bepalende verschilmaker die doorwerkt in de ordening van de samenleving. Hoe treffend haar woorden zijn bewijst de groeiende groep mensen die moeilijk tot niet meekunnen in de prestatie maatschappij en in de zorgindustrie.

---

¹¹⁴ In actu: in de daad, in de werkelijkheid. <http://www.sacklunch.net/Latin/I/inactu.html>, geraadpleegd 2-3-2011.

Met andere woorden: wil iemand mee kunnen doen, dan is het van belang dat zijn/haar stem ook gehoord wordt en niet alleen het gesprek gevoerd wordt met en geluisterd wordt naar degene die het hardst roept. Hierbij zie ik mogelijkheden voor een 'vrije ruimte', of met Arendt 'tussenruimte', zoals eerder besproken. Nu zien we deze 'vrije ruimte' in de vorm van patiëntenverenigingen e.a.. Echter het probleem hierbij is dat deze doelgroep bepaald zijn en er dus nog steeds mensen buiten de boot vallen.

(Zorg)verantwoordelijkheid en macht

Zorgethiek ziet de zorgrelatie altijd als onderdeel van een netwerk, een netwerk van verantwoordelijkheden. Van Heijst ziet (zorg)verantwoordelijkheid niet alleen gesteld in procedurele en juridische termen maar ook in termen van menslievendheid en geeft met betrekking tot zorgverantwoordelijkheid gewicht aan intermenselijke verwantschap. Daarbij stelt zij dat er binnen zorgverhoudingen altijd sprake is van ongelijke machtsverhoudingen en dat die ongelijkheid ronduit erkend moet worden.

Arendt, zagen we, geeft de mensen politieke verantwoordelijkheid om te zorgen voor een betere wereld. Het publieke domein en de plaats van ontmoeting worden volgens Arendt in stand gehouden door macht omdat macht tussen mensen groeit wanneer zij gemeenschappelijk handelen d.w.z. zich erover uitspreken ten opzichte van elkaar over wat er voor hen op dit moment werkelijk toe doet, en wegslinkt zodra ze uit elkaar gaan. Arendt en Van Heijst wezen ook op de 'totalitaire trekken' die er in de wereld en de zorg zijn ontstaan en de gevaren ervan: de mens verliest hierdoor zijn vrijheid.

Wat betekent dit voor mijn vraagstelling?

Arendt gaf al aan: iemand is nooit alleen maar iemand die doet, maar tegelijk ook iemand die ondergaat. Dit betekent dat in elke menselijke verhouding het machtsaspect aanwezig is en dat wordt nog versterkt wanneer er sprake is van een ongelijke machtsverhouding zoals het geval is in een zorgrelatie. Ten aanzien van mijn vraagstelling betekent dit, om met Van Heijst te spreken, dat "goede zorg een interpreterende houding tot de (situatie) van de zorgbehoevende vereist."¹¹⁵

Religieuze noties

Opvallend is de religieuze inkleuring van het door beiden gegeven antwoord op de ontmenselijking in de wereld en in de zorg. Arendt grijpt terug op, in haar geval, Joodse wortels. Bijvoorbeeld in haar verwijzing naar het scheppingsverhaal daar waar het gaat om nataliteit en pluraliteit, met de noties van vergeven alsook het doen van belofte en je daar ook aan houden als mogelijke oplossingen voor de onomkeerbaarheid van het handelen en de ongewisheid van het handelen, door de nadruk op gemeenschap bij haar begrip publieke ruimte en door het gegeven van het zich losmaken van het eigenbelang voor het verwerven van werkelijke vrijheid.

Van Heijst brengt de christelijke noties van menslievendheid en menswaardigheid in als dragende goederen voor het omgaan met elkaar. Of zoals ze zelf zegt: "Ik breng vanuit mijn gepassioneerde zaken in. Dat doe ik door ondergesneeuwde noties uit de christelijke traditie in verband te brengen met wat in de zorgsector speelt en inzichten uit vrouwenstudies aan te dragen. Als ik over menslievendheid schrijf, klinkt erin door wat christenen naastenliefde noemen maar ook de kritiek van vrouwen op het ideaal van zelfopoffering."¹¹⁶ Daarbij meent Van Heijst dat "een nieuwe zorgvisie niet moet worden gebaseerd op welke exclusief gelovige overtuiging dan ook, maar wel kan

¹¹⁵ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 123.

¹¹⁶ *Ibidem*, 15.

worden gevoed vanuit diverse levensbeschouwingen wanneer eenmaal gezamenlijke grond gevonden is.”¹¹⁷ Die grond is er, zo stelt ze: deze ligt in de praktijken zelf.

Ik ben het met Van Heijst eens wanneer zij zegt dat een zorgvisie niet moet worden gebaseerd op welke exclusief gelovige overtuiging dan ook. Ten aanzien van mijn vraagstelling betekent dit dat wordt gevraagd om een bewustzijn van de diverse, mogelijk belangwekkende morele tradities van godsdiensten en niet-godsdienstige levensbeschouwingen in de multireligieuze samenleving. Binnen de verschillende religieuze en levensbeschouwelijke tradities kunnen morele begrippen een andere lading of betekenis hebben. Het is dan ook goed om in dat kader weet te hebben van andere religies en levensbeschouwingen, meer bepaald van potentieel belangrijke morele tradities.

§ 4.3. Beantwoording van de vraagstelling

In deze paragraaf kom ik tot de beantwoording van de uit de probleemstelling ontstane vraagstelling van deze thesis:

Hoofdvraag:

Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg?

Deelvragen:

Wat is het publieke domein volgens Arendt?

Wat voor zichtbaarheid wordt voorgestaan wanneer verschijnen als een uniek ‘wie’ als ultieme vorm van zichtbaarheid wordt gezien?

Wat betekent zichtbaarheid in de zorg?

Wat betekent verschijnen als een uniek ‘wie’ voor de zorg?

Wat betekent betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan voor de zorg?

Om de vraagstelling te beantwoorden wil ik eerst kijken naar de deelvragen.

Deelvraag: *Wat is het publieke domein volgens Arendt?*

Deze vraag bleek lastig te beantwoorden omdat het tijdsbeeld in deze een belangrijke rol speelt. De politiek ethische context is, in vergelijking met die van Arendt, verschoven. Voor Arendt is het duidelijk wat onder het publieke domein verstaan moet worden. Zij ziet het publieke domein vooral als politiek domein waarin de sfeer van vrijheid wordt gevormd. Het publieke domein dat volgens Arendt gezien moet worden als de ruimte waarin mensen zich aan elkaar kunnen openbaren in daden en woorden en waarin mensen van elkaar kunnen verschillen, als een plaats van ontmoeten. Anders gezegd: het publieke domein dat te zien is als de ruimte waar iets nieuws kan ontstaan, waar men zich laat leiden door principes als rechtvaardigheid, billijkheid en integriteit om zo met anderen een wereld te kunnen vormen. Voor Arendt is dat de enige manier om de vrijheid van mensen gestand te doen en te bewaren. In de *Vita activa* is de ontwikkeling van de samenleving tot de moderne tijd, en wat hiervan de consequenties zijn voor het publieke meer bepaald: het politieke domein, door Arendt scherp weergegeven.

---

¹¹⁷ A. van Heijst, *Menslievende Zorg*, 15.

In tegenstelling tot Arendt heeft voor Van Heijst het publieke domein met instituties en organisaties van doen. Daar richt zij zich op in haar boek *Menslievende zorg*. Dit is echter slechts één van de perspectieven waar zorgethiek zich op richt. Naast het perspectief van instituties en organisaties richt zorgethiek zich ook op het mensbeeld en het beeld van de georganiseerde samenleving. Bezien vanuit het mensbeeld kan de publieke ruimte gediagnosticeerd worden als de dagelijkse praktijk van omgaan met elkaar waarbij heersende waarden en menselijke verhoudingen voortdurend met elkaar in strijd zijn en waarbij een autonoom mensbeeld overheerst. Erkenning speelt hierbij voor Van Heijst een belangrijke rol evenals de ethische noties van menswaardigheid en menslievendheid waarbij zij oproept tot een paradigmawisseling wat in het teken staat van *medemenselijke behoefte*.

Bezien vanuit het perspectief van de georganiseerde samenleving kan het publieke domein het best omschreven worden als de huidige gerationaliseerde, geseculariseerde, geïndustrialiseerde en individualistische samenleving en de mensen die erin leven. Het publieke domein wordt vanuit dat perspectief gezien gekenmerkt door een toenemende bedrijfsmatige aanpak, het belang van cijfers; alles moet meetbaar zijn, en het mondige burgerschap.

Voor het antwoord op deze deelvraag breng ik in herinnering de notie van 'tussenruimte' van Arendt en zoek ik, vanwege de genoemde verschuiving van de politiek ethische context, aansluiting bij het door de filosoof en socioloog Jürgen Habermas nader ingevulde begrip van de publieke ruimte van Arendt. Hij definieert de publieke sfeer met het begrip Öffentlichkeit (openbaarheid). Habermas omschrijft Öffentlichkeit als een domein in het sociale leven waar de publieke opinie wordt gevormd. De publieke sfeer is voor Habermas een emancipatoire en kritische ruimte waarin de macht van de staat onder controle gehouden kan worden. Bij de door Habermas onderscheiden publieke sfeer komen drie belangrijke elementen naar voren: de openbare sfeer, het toegankelijke van de openbare sfeer en het discussiërende publiek. De openbare sfeer wordt hierbij gezien als een domein in ons maatschappelijk leven waar een openbare mening gevormd kan worden. Het toegankelijke van de openbare sfeer betreft de vrije toegang voor alle burgers en privépersonen, en de vrijheid om zich tot een publiek (openbaar lichaam) te vormen. En ten aanzien van het discussiërende publiek wordt gesteld dat in het door privépersonen gevormde publiek wordt gediscussieerd, met de garantie van de vrijheid van vergadering en vereniging en de vrijheid van het uiten en publiceren van hun mening, over zaken van algemeen belang. Als het samengekomen publiek in de sfeer tussen de private autonomie en de staat discussieert over zaken die betrekking hebben op het handelen van de staat, dan spreekt Habermas van politieke openbaarheid. Het probleem wat zich voordoet is dat er een verschil is tussen fysieke beleefde publieke ruimte en de theoretische inzichten daarover.

Deelvraag: Wat voor zichtbaarheid wordt voorgestaan wanneer verschijnen als een uniek wie als ultieme vorm van zichtbaarheid wordt gezien?

Kijkend naar het theoretisch kader zie ik twee verschillende dingen ten aanzien van de zichtbaarheid die wordt voorgestaan bij het verschijnen als een uniek wie.

Voor Arendt is de ultieme vorm van zichtbaarheid die van het verschijnen in het politieke domein. Wie zich losmaakt van het eigenbelang vormt zich om van een *wat* - de som van uiterlijke kenmerken en eigenschappen - tot een *wie*. Als het ware staat men in het midden van de politieke arena om daar met andere mensen in vrijheid kunnen spreken, met elkaar de dialoog aangaan, over het welzijn en welslagen van de gemeenschap en daarbij gebruik makend van de politieke middelen als overtuigen en overreden.

Van Heijst echter plaatst de (zorg)relatie, oftewel betrekking, in het middelpunt van haar zorgvisie. De ultieme vorm van zichtbaarheid is er voor haar wanneer door mensen de nood van een ander opgemerkt wordt, de ander bijgestaan wordt en niet in de steek gelaten wordt. Dat de ander er toe doet en erkend wordt in zijn/haar uniekheid. Dat tot uitdrukking wordt gebracht dat degene die met de nek wordt aangekeken, de behoeftige, degene die lijdt, een kostbaar mens is.

Van Heijst roept dan ook op om uit te gaan van *medemenselijke behoeftigheid* in plaats van uit te gaan van zelfbeschikking.

Zo lijkt het alsof het om twee uitersten gaat: Arendt aan de ene kant en Van Heijst aan de andere kant. Ik ben van mening dat voor de ultieme vorm van zichtbaarheid beide perspectieven nodig zijn. de erkenning dat degene die met de nek wordt aangekeken, de behoeftige, degene die lijdt, een kostbaar mens is én de dialoog in het politieke domein.

Beiden kunnen samen gedacht worden omdat Van Heijst verder gaat met waar Arendt stopt. Dit laat zich vooral zien in de toepassing van Arendts noties van handelen en pluraliteit op de zorg door Van Heijst. Zo stelt Van Heijst: de onderscheidenheid komt niet alleen tot uitdrukking in daden en woorden maar is al aanwezig in de (behoefte) lichamelijke zelf, want mensen zijn één geheel. Van Heijst claimt dan ook 'het *menselijk lichaam als tevens drager van een uniek 'wie'*: op biologisch-fysiek vlak én in hoe iemand zich op altijd unieke wijze verhoudt tot diens eigen fysieke feitelijkheid.'¹¹⁸ Arendts scheiding tussen de mens als fysiek object en ieders uniekheid vindt Van Heijst dan ook te rigoureuus: "mensen zijn ook fysiek gesproken unieke wezens en geen fysiek óbject maar fysiek subject. Door deze verschuiving in Arendts concept maakt Van Heijst het mogelijk dat handelen, in de zin van Arendt, wel kan worden gerelateerd aan mensen als behoeftige en zorgzame wezens, "waardoor niet alleen de vrije interactie van woord en daad in de publieke en politieke ruimte als handelen, in de zin van Arendt (JS), kan worden aangemerkt, maar ook de zorgende interactie tussen behoeftige mensen kan worden gezien als zo'n ruimte."¹¹⁹

Ook laat het zich zien in de aandacht voor de relatie, of liever betrekking, met als verbindende voorwaarden van menswaardigheid en menslievendheid. Dit gezet tegenover Arendts kijk naar menselijke relaties: het domein van menselijke zaken bestaat volgens Arendt uit een relationeel web, overal waar mensen samenleven. De onthulling van het 'wie' door spreken en handelen speelt zich af in zo'n relationeel web waar zich de consequenties van het handelen meteen merkbaar worden. Zorgethiek ziet de zorgrelatie altijd als onderdeel van een netwerk, een netwerk van verantwoordelijkheden.

En als laatste laat het zich zien in het gegeven hoe zorgethiek zorgen op de politieke agenda heeft gezet en ook in het feit dat met het begrip presentie volgens Van Heijst een tegenhanger is gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk wordt.

Deelvraag: *Wat betekent zichtbaarheid in de zorg?*

Van Heijst vat zichtbaarheid in de zorg samen in haar omschrijving van menswaardigheid in *Menslievende zorg*: "ruimte maken voor uniekheid, plus de ander mee sturing geven (Arendt) én een zorgzaamheid bieden die erin bestaat er voor de ander te zijn en deze niet te verlaten in diens afhankelijkheid, lijden en uitzichtloosheid (Baart)."¹²⁰

¹¹⁸ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 103.

¹¹⁹ Ibidem, 106.

¹²⁰ Ibidem, 177.

Daarnaast grijpt Van Heijst terug op het begrip zorgverantwoordelijkheid: “Mensen zijn gehouden tot het nemen van verantwoordelijkheid in situatie van asymmetrie waarin de een noodlijdend is en de ander in staat is om te helpen.”¹²¹

Wat betekent dit voor mijn vraagstelling?

Heersende waarden en menselijke verhoudingen zijn voortdurend met elkaar in strijd en het is vooral een autonoom mensbeeld wat overheerst. Of zoals Van Heijst aangeeft in haar boek *Iemand zien staan*: “om een leven te leiden dat de moeite waard is, is meer nodig dan succesvolle zelfhandhaving. Het is ook belangrijk om er in de ogen van anderen toe te doen, en om zelf iemand te zijn die bepaalt of anderen ertoe doen.”¹²²

Deelvraag: *Wat betekent verschijnen als een uniek ‘wie’ voor de zorg?*

Voor Van Heijst komen in de mens alteriteit¹²³ en onderscheidenheid samen tot uniekheid. Het unieke komt volgens Van Heijst tot uitdrukking in hoe mensen fysiek zorgbehoefstig zijn, dus hun behoefte ondergaan en tonen. Daarnaast komt de uniekheid tot uitdrukking in de manier waarop ingegaan wordt op die behoefte. Met andere woorden: de onderscheidenheid komt niet alleen tot uitdrukking in daden en woorden maar is al aanwezig in de (behoefte) lichamelijke zelf. Verschijnen als een ‘wie’ en als een beginner kan volgens Van Heijst ook “in simpele uitingen en gedragingen, in hoe iemand kijkt en zich beweegt, in wat iemand uitstraalt en aangeeft.”¹²⁴

Ieder zorgbehoevend en ziek mens is anders, zelfs op het fysiek-biologisch vlak zoals eerder gezegd. Voor mijn vraagstelling betekent dit met Van Heijst gezegd: “een afgestemd en aangepast omgaan vereist met deze persoon.’

Deelvraag: *Wat betekent betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan voor de zorg?*

Ik kan het niet beter zeggen dan Van Heijst zelf:

‘Wil iemand zich echt mens weten en voelen, dan moet diens uniekheid worden gerespecteerd en moet er ruimte zijn voor die persoon om mee de loop van gebeurtenissen te beïnvloeden, (...) ook als dat met zich meebrengt dat de afloop ongewis wordt.’¹²⁵

Dan kom ik nu toe aan de beantwoording van mijn hoofdvraag:

Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg?

De huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken is naar Arendts analyse het gevolg van de ontwikkelingen in de wereld. In de periode van de verlichting neemt het denken een vlucht en verdringt de *vita activa* de *vita contemplativa*. Contemplatie noemde men nutteloos en de makende mens, de *homo faber*, overwint. De 19^e eeuw breekt met het nuttigheidsdenken en wordt gekenmerkt door de cirkelgang van productie en consumptie en de daaraan gekoppelde

¹²¹ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 269.

¹²² A. van Heijst, *Iemand zien staan*, 9.

¹²³ Ibidem. “Alteriteit is eigen aan alles wat is, omdat alles wat is nooit helemaal gelijk is aan het andere dat ook is, zelfs onder leden van een zelfde soort.”

¹²⁴ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 113.

¹²⁵ Ibidem, 86-87.

behoeftebevrediging. De activiteiten die volgens Arendt thuishoorden in de private sfeer, arbeiden en maken, werden tot model voor de betekenisgeving van alle menselijke activiteiten. Hiermee was volgens Arendt de vrije publieke/politieke ruimte verloren.

Als mens betekenis kunnen geven aan een unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein is voor Arendt het beste te vergelijken met handelen, het stellen van daden en het spreken van woorden. Omdat handelen altijd plaatsvindt tussen mensen, is iemand nooit alleen maar iemand die doet, maar tegelijk ook iemand die ondergaat. Doen en ondergaan zijn voor Arendt dan ook de verschillende kanten van eenzelfde medaille. Actie en reactie vormen dan ook geen gesloten cirkel, en zal nooit tot twee personen beperkt blijven: één enkele daad, en soms één enkel woord kunnen eventueel iedere situatie veranderen. Hierbij heeft Arendt de revolutie voor ogen. Het probleem hierbij is echter dat wanneer er sprake is van zorgafhankelijkheid, een dergelijke daadkracht moeilijk te verwezenlijken is. Van Arendts denken hoeven we met betrekking tot actuele sociale problemen niet veel te verwachten. Zij vindt dit immers een zaak die in de privésfeer thuishoort. Van belang vindt Arendt het onderscheidend vermogen van de mens en zet daar op in. “De mens realiseert zich niet in afzondering van de anderen, wonend in een regenton of in een klooster en zich weidend aan het hogere, maar door pratend met anderen zijn mening te vormen en te geven en zo te laten zien wie hij is. (...). Volgens Arendt kun je pas door te laten zien waar je staat echt iemand zijn. (...) Pas als je je onderscheidt en een standpunt inneemt en daarmee anderen ook voor jouw visie probeert te winnen, ben je iemand en creëer je wereld” Een wereld die pas menselijk wordt als we haar onder gelijken bespreken. De weg waarlangs zij een oplossing ziet is de inrichting van de samenleving, de gemeenschap, en het belang van een vrije ruimte, de politieke arena voor het stellen van daden en het spreken van woorden ten behoeve van het welzijn en welslagen van die gemeenschap.

Volgens Van Heijst, die haar zorgvisie toespitst op de professionele gezondheidszorg, is de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken het gevolg van de huidige rationele, instrumentele, financieel-economische kijk op zorg. Dit is het gevolg van een gerationaliseerde, gesecculariseerde, geïndustrialiseerde en individualistische samenleving die vooral gericht is op autonomie. Van Heijst vat dit kernachtig samen door het gebruik van de metafoer ‘zorgfabriek’. Als mens betekenis kunnen geven aan een unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein is voor Van Heijst een van de belangrijkste voorwaarde voor een menselijk bestaan. Zij noemt hierbij de ethische noties van menslievendheid en menswaardigheid.

Steunend op de handelingstheorie van Arendt en de presentietheorie van Baart omschrijft Van Heijst in *Menslievende zorg* menswaardigheid als: “ruimte maken voor uniekheid, plus de ander mee sturing geven (Arendt) én een zorgzaamheid bieden die erin bestaat er voor de ander te zijn en deze niet te verlaten in diens afhankelijkheid, lijden en uitzichtloosheid (Baart).”¹²⁶

De manier waarop zij dit meent te kunnen bereiken is door in te zetten op de (zorg)relatie en een morele ruimte onder professionals. Daarnaast meent Van Heijst dat de presentietheorie niet alleen de taal biedt die ons menselijk houdt- en menselijker maakt, maar ook de professionele weg kan zijn waarlangs dat kan gebeuren.

We zagen zo twee analyses over de praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken en hoe die zich verhoudt tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat en Van Heijst dit ziet.

Dit pad gingen we naar de aanleiding van deze thesis: in de film ‘De Onrendabelen’ waarbij het erom gaat de groeiende groep mensen die niet kan voldoen aan de steeds strengere eisen van de prestatie maatschappij een gezicht te geven.

¹²⁶ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 177.

Duidelijk is geworden dat Van Heijst met haar toepassing van denken van Arendt op de zorg verder is gegaan op het punt waar Arendt stopte. Beiden kunnen daarom samen gedacht worden: Genoemd is de toepassing van Arendts noties van handelen en pluraliteit op de zorg door Van Heijst. Ook is genoemd Arendts scheiding tussen de mens als fysiek object en ieders uniekheid welke Van Heijst te rigoureuus vindt: “mensen zijn ook fysiek gesproken unieke wezens en geen fysiek óbject maar fysiek subject. Deze verschuiving in Arendts concept maakt het mogelijk dat handelen, in de zin van Arendt, wel kan worden gerelateerd aan mensen als behoeftige en zorgzame wezens, “waardoor niet alleen de vrije interactie van woord en daad in de publieke en politieke ruimte als handelen, in de zin van Arendt (JS), kan worden aangemerkt, maar ook de zorgende interactie tussen behoeftige mensen kan worden gezien als zo’n ruimte.”¹²⁷

Verder is genoemd de aandacht voor de relatie, of liever betrekking, met als verbindende voorwaarden van menswaardigheid en menslievendheid. Dit gezet tegenover Arendts kijk naar menselijke relaties als een netwerk. Genoemd is ook het gegeven hoe zorgethiek zorgen op de politieke agenda heeft gezet en het feit dat met het begrip presentie volgens Van Heijst een tegenhanger is gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk wordt. Daarbij zie ik in het begrip ‘tussenruimte’ van Arendt een interessante mogelijkheid om verder te onderzoeken en uit te werken.

§ 4.4. Conclusie

Naar aanleiding van het voorafgaande zijn een aantal conclusies te trekken:

- Sociale uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zijn door Arendt reeds voorzien. Zij heeft dit haarscherp verwoordt in de *Vita activa*. Dat dit zich ook uitstrekt tot de zorg schetst Van Heijst heel scherp in haar boek *Menslievende zorg*.
- Vergeven, het doen van beloften en het je er ook aan houden, mededogen, menswaardigheid en menslievendheid zijn noties die kunnen helpen om de blikrichting van mensen te veranderen. Dat ‘de ander’ door die nieuwe bril nu wel opgemerkt wordt. Met het begrip presentie is volgens Van Heijst een tegenhanger is gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk wordt. Daarnaast meent Van Heijst dat de presentietheorie niet alleen de taal biedt die ons menselijk houdt- en menselijker maakt, maar ook de professionele weg kan zijn waarlangs dat kan gebeuren.
- Erkenning speelt een belangrijke rol evenals de ethische noties van menswaardigheid en menslievendheid. Door Van Heijst wordt opgeroepen tot een paradigmawisseling wat in het teken staat van *medemenselijke behoeftigheid*.
- De praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken en het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat, is tijd en cultuur gebonden.

---

¹²⁷ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 106.

NAWOORD

Wie ben ik?

Sommigen zeggen: Ik ben wat ik doe.

Anderen zeggen: Ik ben wat anderen over me zeggen.

Ook wordt wel gezegd: Ik ben wat ik heb.

Dat is niet wie u bent en dat is niet wie ik ben.

Jezus zei: Ik weet wie Ik ben: Voordat de Geest Mij naar de woestijn leidde om verzocht te worden daalde de Geest Gods neer en zei: Gij zijt mijn Zoon, de geliefde. Gij zijt mijn Zoon, de geliefde, in U heb Ik mijn welbehagen.

Dat is wie u bent. Dat is wie ik ben.

Henri Nouwen¹²⁸

Geen wat, maar wie, zo luidt de titel van deze thesis.

Uit de analyse is duidelijk geworden dat het kunnen en mogen zijn van een 'wie' voor ieder mens van levensbelang is. Eveneens is duidelijk geworden dat het kunnen zijn van een 'wie' alleen maar kan bestaan in de relatie tot een ander, de Ander. Door mensen kan waarde ontleend worden aan wat ze hebben, aan wat ze doen of hebben gedaan, of aan wat anderen over hen zeggen. Voor Arendt is het duidelijk: voor haar vormt wie zich losmaakt van het eigenbelang, zich om van een *wat* - de som van uiterlijke kenmerken en eigenschappen - tot een *wie*. Voor van Heijst wordt een mens zichtbaar in de (zorg)relatie zelf.

Het doel van deze thesis was een analyse te maken naar de verhouding tussen de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken en het verschijnen als een uniek 'wie' in de publieke ruimte in de filosofie van Hannah Arendt. Een zoektocht die mij leidde langs de denkwereld van Hannah Arendt en van Annelies van Heijst. Het was geen gemakkelijke materie, vooral vanwege het door beide gehanteerde begrippenkader. Dit begrippenkader heb ik in de thesis inzichtelijk gemaakt om van daaruit te kunnen komen tot een analyse die u hebt kunnen lezen in hoofdstuk vier. Winst ten aanzien van mijn vraagstelling zie ik in de notie van tussenruimte van Hannah Arendt, het in-between. Zij ziet dit als een "wereldlijke tussenruimte die mensen wederzijds verbindt."¹²⁹

Ik zie daar de mogelijkheid voor een brugfunctie naar de politiek. Hier heb ik, vanwege de genoemde verschuiving van de politiek ethische context, aansluiting gezocht bij het door de filosoof en socioloog Jürgen Habermas nader ingevulde begrip van de publieke ruimte van Arendt.

Dit idee verdient nog nader onderzoek en verdere uitwerking.

Marginalisering, uitsluiting en onzichtbaar maken is van alle tijden. Steeds is daar verschillend op gereageerd: in vormen van een vrije democratie tot aan het zijn van een totalitair regime. Ook is van alle tijden dat uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken niet geaccepteerd wordt en dat mensen er op een gegeven moment tegen in opstand komen. Verantwoordelijkheid en macht zijn hierbij belangrijke noties. Arendt richtte zich op de ontmenselijking van de wereld en geeft de mens een politieke verantwoordelijkheid waarbij verwacht wordt dat de mens zich met liefde inzet voor een betere wereld, de 'amor mundi'.

---

¹²⁸ Uit: Preek door Henri J. Nouwen: U bent geliefd in Hour of Power.

¹²⁹ <http://www.athene.antenna.nl/ARCHIEF/NR05-Arendt/HAAN-Arendts%20diagnose.html> , geraadpleegd 7-2-2011.

Geen wat, maar wie...

Van Heijst richtte zich op de ontmenselijking van de zorg en kleurt verantwoordelijk vooral in als participerende verantwoordelijkheid. Dit naast het gewicht wat zij geeft aan intermenselijke verwantschap.

Geen wat, maar wie... maakt dat we niet overgeleverd zijn aan degene die toevallig ons lot aantrekt.

SAMENVATTING

De zoektocht in deze masterthesis is begonnen naar aanleiding van de film 'De Onrendabelen' van Marcel van Dam in november 2009. Vandaag de dag is er sprake van een steeds groeiende groep áchterblijvers die de aansluiting missen in deze prestatie gerichte maatschappij. Dit heeft geleid tot de in deze masterthesis centraal staande vraag: *Hoe verhoudt de huidige praktijk van uitsluiting, marginalisering en onzichtbaar maken zich tot het als mens betekenis kunnen geven aan een eigen unieke invulling van zijn bestaan in het publieke domein, zoals Arendt dit voorstaat toegespitst op de zorg.* Als eerste onderzocht ik het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie om te bezien waar ik mogelijk aansluiting zou kunnen vinden ten aanzien van mijn onderzoeksvraag. Ik heb daartoe een aantal van haar belangrijke begrippen nader uitgewerkt.

Met het inbrengen van het begrip nataliteit geeft Arendt aan uit te gaan van het gegeven dat mensen geboren zijn in plaats van uit te gaan van het gegeven dat mensen sterfelijk zijn. Arendt definieert een mens dan ook als een beginner, die door het toetreden in de wereld in zijn uniekheid iets nieuws kan beginnen en daarmee zichzelf uitdrukt. Bij Arendt zijn drie manieren van invulling van het begrip nataliteit, geboortelijkheid te onderscheiden: ten eerste de feitelijke geboorte, als tweede geboorte ziet Arendt het zich met woord en daad invoegen van de mens in de wereld en als derde daar waar anderen een verhaal over jou vertellen en je op die manier 'levend' gehouden wordt.

Met het inbrengen van het begrip pluraliteit geeft Arendt uit te gaan van het gegeven dat we als mensen de wereld bevolken en niet als De mens, of als één mens. Deze pluraliteit is het vertrekpunt in haar denken en Arendt verbindt hieraan de uniciteit van mensen: gelijkheid in verscheidenheid. De menselijke pluraliteit is voor Arendt de fundamentele voorwaarde voor zowel handelen als spreken. Met de verwijzing naar het scheppingsverhaal stelt Arendt dat pluraliteit oorspronkelijk is omdat ze door de schepping is meegegeven. Pluraliteit is derhalve voor Arendt niet mogelijk zonder nataliteit.

Het voor Arendt centrale en complexe begrip handelen, wat voor haar inherent aan het mens zijn, is de enige activiteit die zich rechtstreek tussen mensen afspeelt en waarin altijd een 'wij' aanwezig is. Handelen is voor Arendt de voorwaarde voor het politiek leven. Omdat handelen altijd plaatsvindt tussen mensen, is iemand nooit alleen maar iemand die doet, maar tegelijk ook iemand die ondergaat. Doen en ondergaan zijn voor Arendt dan ook de verschillende kanten van eenzelfde medaille. Actie en reactie vormen dan ook geen gesloten cirkel en zal nooit tot twee personen beperkt blijven. De bezwaren van het handelen betreffen drie aspecten: de onvoorspelbare uitkomst, de onomkeerbaarheid van het proces en de anonimiteit van wie het proces begonnen is. Als mogelijke oplossing voor deze bezwaren geeft Arendt de noties van vergeven als oplossing voor de onomkeerbaarheid van handelen en het doen van beloften en je er ook aan houden als oplossing voor de ongewisheid van het handelen.

Als laatste is Arendts begrip publieke ruimte besproken. Het publieke domein is voor Arendt synoniem voor het politieke domein welke zij strikt gescheiden ziet van het private domein. Arendt onderscheidt drie levenssferen die gekenmerkt worden door drie verschillende principes, te weten: de politieke sfeer waarin gelijkheid heerst, de sociale sfeer waar het principe van discriminatie heerst (soort zoekt soort) en de privésfeer welke wordt geregeerd door exclusiviteit. Hier kiezen we de mensen uit met wie we ons leven willen delen. De publieke ruimte plaatst Arendt in het gedachtegoed van de Griekse *polis* als plaats van ontmoeting, te zien als een platform waarop een mens verschijnt aan anderen, zoals anderen ook aan die mens verschijnen. Arendt stelt dat aan wie deze ruimte ontzegd is, ook de werkelijkheid is ontzegd en wie daardoor, zowel menselijk als politiek gezien, niet wordt gezien of gehoord. Arendt maakt zich zorgen om dit publieke domein. De publieke/politieke ruimte werd verdrongen door het sociale waardoor het handelen als waarlijk menselijke activiteit verwordt tot maken en daardoor zijn uniciteit verliest. Het sociale wordt door Arendt vooral gezien als een collectieve uitvergroting van private behoeften. De activiteiten die

volgens Arendt thuishoorden in de private sfeer werden tot model voor de betekenisgeving van alle menselijke activiteiten. Hiermee was volgens Arendt de vrije politieke/ publieke ruimte verloren. Arendt geeft de mens een politieke verantwoordelijkheid. Hij moet zich met liefde inzetten voor een betere wereld, de 'amor mundi'. Voor verdere mogelijke antwoorden op mijn onderzoeksvraag ben ik te rade gegaan bij zorgethica Annelies van Heijst.

Van Heijst heeft het denken van Hannah Arendt over de menselijke conditie toegepast op de professionele gezondheidszorg. Met name het begrip 'handelen' (in de zin van Arendt) neemt een belangrijke plaats in binnen de door Van Heijst ontwikkelde zorgvisie.

In de aanloop naar deze zorgvisie heb ik eerst kort een beeld geschetst over zorgethiek in het algemeen. Vervolgens heb ik de drievoudige focus van zorgethiek, te weten: het mensbeeld, het beeld van instituties waarin de zorg is ingebed en de georganiseerde samenleving besproken. In het vervolg hierop heb ik de zorgvisie van Van Heijst weergegeven. De zorgvisie en analyse van Van Heijst steunen, naast het denken van Hannah Arendt, op de Amerikaanse zorgethiek en op de presentietheorie van Andries Baart. Van Heijst richt zich in haar analyse en zorgvisie op de professionele gezondheidszorg en vestigt vooral de aandacht op het in de huidige maatschappij buiten de boot vallen en het niet optimaal behandeld worden van groepen mensen die zichzelf niet kunnen redden. In de zorgvisie van Van Heijst gaat het haar niet om beter maken of oplappen maar om het bijstaan van iemand in diens nood en diegene niet in de steek laten. Haar zorgvisie steunt op de verbindende noties van menswaardigheid en medemenselijkheid. Menslievende zorg omvat voor Van Heijst de omgang met het ongewisse en respect tonen voor het unieke van iedere mens. Menslievende zorg krijgt gestalte door vakkundige beschikbaarheid, de ander opmerken als uniek mens, de ander erkennen, het laten weten en merken dat hij/zij volledig meetelt, het gezien worden van de ander en ontvankelijk zijn. Ieder mens is onvergelijkbaar en wordt, in navolging van Arendt, gedefinieerd als beginner die gedrag en denken vertoont wat uniek, onverwacht en niet door de ander te bedenken is. Als ultieme uitdaging voor de hedendaagse zorg ziet Van Heijst "het samenhouden van ongelijkheid en evenwaardigheid."¹³⁰ Verantwoordelijkheid ziet Van Heijst als participerende verantwoordelijkheid en geeft hiernaast ook gewicht aan intermenselijke verwantschap. *Zorgen* is voor Van Heijst dan ook "*geen daad maar een betrekking en binnen die betrekking worden dingen gedaan.*"¹³¹ Met het begrip presentie is volgens Van Heijst een tegenhanger gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee wordt een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk.

Ten aanzien van de onderzoeksvraag is duidelijk geworden dat Van Heijst met haar toepassing van denken van Arendt op de zorg verder is gegaan op het punt waar Arendt stopte.

Beiden kunnen daarom samen gedacht worden: genoemd is de toepassing van Arendts noties van handelen en pluraliteit op de zorg door Van Heijst. Ook is genoemd Arendts scheiding tussen de mens als fysiek object en ieders uniekheid welke Van Heijst te rigoureuus vindt: "mensen zijn ook fysiek gesproken unieke wezens en geen fysiek object maar fysiek subject. Van Heijst claimt hierbij 'het *menselijk lichaam als tevens drager van een uniek 'wie'*: op biologisch-fysiek vlak én in hoe iemand zich op altijd unieke wijze verhoudt tot diens eigen fysieke feitelijkheid."¹³²

Deze verschuiving in Arendts concept maakt het mogelijk dat handelen, in de zin van Arendt, wel kan worden gerelateerd aan mensen als behoeftige en zorgzame wezens, "waardoor niet alleen de vrije interactie van woord en daad in de publieke en politieke ruimte als handelen, in de zin van Arendt (JS), kan worden aangemerkt, maar ook de zorgende interactie tussen behoeftige mensen kan worden gezien als zo'n ruimte."¹³³ Verder is genoemd de aandacht voor de relatie, of liever

¹³⁰ A. van Heijst, *Menslievende zorg*, 14.

¹³¹ Ibidem, 66.

¹³² Ibidem, 103.

¹³³ Ibidem, 106.

betrekking, met als verbindende voorwaarden van menswaardigheid , erkenning en menslievendheid. Dit gezet tegenover Arendts kijk naar menselijke relaties als een netwerk. Genoemd is ook het gegeven hoe zorghethiek zorgen op de politieke agenda heeft gezet en het feit dat met het begrip presentie volgens Van Heijst een tegenhanger is gevonden van de heersende zorgbenadering van interventie en daarmee een kritiek op het huidige zorgsysteem mogelijk wordt. Daarbij zie ik in het begrip 'tussenruimte' van Arendt een interessante mogelijkheid om verder te onderzoeken en uit te werken.

BRONVERMELDING

Literatuur

- ARENDDT, H., *Vita Activa*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1995.
- ARENDDT, H., *Politiek in donkere tijden. Essays over vrijheid en vriendschap*, Amsterdam: Uitgeverij Boom 1999. Ingeleid en vertaald door R. Peeters en D. de Schutter.
- HEIJST VAN, A., *Iemand zien staan. Zorgethiek over erkenning*, Kampen: Uitgeverij Klement 2^e druk 2009.
- HEIJST VAN, A., *Menslievende Zorg. Een ethische kijk op professionaliteit*, Kampen: Uitgeverij Klement, 4^e druk 2008.
- VERHOEVEN, M., *Boreling en beginner. Nataliteit bij Hannah Arendt*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum 2003.

Artikelen

- HEIJST VAN, A., 'Zorgethiek, een theoretisch overzicht', in: *Filosofie en praktijk*, 29(1) (2008), 7-18.
- HERMSEN, JOKE J., 'De verhalen van Hannah Arendt', in *filosofie magazine* 10 (2000/2001), 58-59.
- HERMSEN, JOKE J., 'Hannah Arendt en Emmanuel Levinas. Over alteriteit en pluraliteit', in *Hannah Arendt, Vita activa versus vita contemplativa*, red. A. Van den Braembussche en M. Weyembergh Budel: Uitgeverij DAMON 2002, 123-136.
- HOEK VAN, C., 'Een erfenis zonder testament. Twee feministische lezingen van Hannah Arendt', in *Krisis* 49 (1992), 42-55.
- PEKELHARING, P., 'Over slaapwandelaars, banaliteit en onsterfelijkheid. Hannah Arendt en de politiek', in *Krisis*
- TIJMES, P., 'Vita activa: arbeid, werk en handelen', in: *filosofie magazine* 8 (1999), 30-32.
- VERHOEVEN, M., 'Een bewuste paria. Hannah Arendt en de feministische filosofie', in *Tijdschrift voor Genderstudies* vierde jaargang, 59-61.

Lezingen

- MICHELSEN, M., Hannah Arendt. Is het persoonlijke politiek? Over privé en publieke. Een feministische kijk op politiek. Studiedag van Motief, Vilvoorde 2006.

Websites

- <http://omroep.vara.nl/De-Onrendabelen.5701.0.html>
- http://stuwww.uvt.nl/~s716719/zorgethiek/schoolbestuur_8_interview_van_heijst.pdf
- <http://www.athene.antenna.nl/ARCHIEF/NR05-Arendt/HAAN-Arendts%20diagnose.html>
- <http://www.duitslandweb.nl/actueel/uitgelicht/2006/10/Hannah+Arendt+honderd+jaar.html>